

**Osmanlı İktisat Tarihinin Konusu Olarak İstanbul'un
Hububat, Et ve Deri İhtiyaçlarının Tedariki:
Kurum ve Uygulamalar
(1774-1807)**

Program Kodu: **1001**

Proje No: **111K274**

Proje Yürütücüsü:
Prof. Dr. Onur Yıldırım

Araştırmacı:
Yar. Doç. Dr. Seven Ağır

Danışman:
Prof. Dr. Arif Bilgin

Bursiyerler:
**Ayhan Han
Güldane Çelik
Hakan Engin**

**Ekim 2014
Ankara**

ÖNSÖZ

Bu proje, hububat, et ve deri gibi üç farklı tüketim maddesinin iâşe ağlalarının tedarik ve dağıtım safhalarında onsekizinci yüzyıl sonu ve ondokuzuncu yüz yıl başlarında yaşanan gelişmeleri Başbakanlık Osmanlı Arşivi'ndeki ilgili belge koleksiyonlarına ve İslam Araştırmaları Merkezi'ndeki mevcut İstanbul kadı sicillerine dayanarak incelemektedir. 1774'ten 1807 yılına kadar geçen ve imparatorluğun siyasi ve askeri açılardan bir çok zorlukla karşılaştığı bu dönemde Osmanlı iktisadi kurumlarının örgütsel yapılarını, geçirdikleri dönüşümleri ve bu dönüşümleri etkileyen farklı mekanizmaları belgelemek ve tartışmak projenin nihai amacıdır. Proje, TÜBİTAK 1001 kodlu Araştırma Destek Programı çerçevesinde 111K274 proje numarasıyla desteklenmiştir.

İÇİNDEKİLER

Tablo ve Şekil Listeleri	iii
Özet	iv
Abstract	v
1. Giriş	1
2. Literatür Özeti	4
3. Gereç ve Yöntem	8
4. Bulgular ve Tartışma	11
4.1 Hububat	11
4.1.1 Hububat-Ekmek Tedarik Zinciri, İaşe Sorunları ve İaşe Kurumlarının Dönüşümü	11
4.2 1790'lara Kadar Mubayaa Sistemi	21
4.2.1 Mubayaa Sisteminde Değişiklikler	25
4.2.2 Hububat alım (Mubayaa) Sistemindeki Değişiklikler Üstüne Genel Gözlemler	33
4.3 Hububattan Ekmeğe	34
4.4 Et	46
4.4.1 Tedarik Yöntemleri Üzerine Notlar	48
4.4.2 Tedarik Bölgeleri ve Dönemleri	50
4.4.3 Kışlaklardan Tedarik	52
4.4.4 Şehir İçin Yapılan Alımlar	54
4.4.4.1 İstanbul için Koyun Alımları	54
4.4.4.2 Dağıtım	62
4.5 Deri	67
4.5.1 Tedarik Kaynakları ve Sorunlar	68
4.5.2 Debbağlar ve Diğer Esnaf	70
4.5.3 Gedik	72
5.Sonuç	74
Son Söz	77
Ekler	79
Kaynakça	88

TABLO VE ŞEKİL LİSTELERİ

Tablo 1. İstanbul'un hububat tüketimi	13
Tablo 2. Bölgelere göre alım miktarları ve fiyatları	14
Tablo-3. Tahmini sübvansiyonun bütçede payı	19
Tablo 4. Mubayaa sistemindeki değişikliklerin genel görünümü	26
Tablo 5. İstanbul'da resmi ekmek fiyatları, reel değerler	37
Tablo 6. Un fiyatı-ekmek fiyatı oranları, İstanbul	37
Tablo 7. IM 79 (1802)	40
Tablo 8. IM 120, 121, 122 (1816-18)	42
Tablo 9. Yeniçerilerin yer aldığı alışverişler, IM 120, 121, 122	43
Harita 1. 1787-1792 Osmanlı-Rus savaşları cepheleri	47
Tablo 10. Bazı yıllarda şehre giren kurbanlık koyun miktarı (Adet)	54
Tablo 11. Miri tayinat için her sene koyun alınan yerler ve koyun miktarı(Belgelerden derleme)	57
Tablo 12. Muhtelif selhanelerde kesilen koyunların et ağırlıkları	63
Tablo 13. 1804 kışında (11 Şubat 1804) Bahar Kolu'na bağlı kazalardan miri tayinat için alınan hayvanların fiyatları	64
Ek 1. Mubayaacı tarafından yapılan alımlarda buğday fiyatları	79
Ek 2. Tedarik sisteminde fiyatlandırma	80
Ek 3. Karadeniz ve Akdeniz bölgelerinden Kapan için yapılan alımlar (1755-62)	82
Ek 4. Aşağıdaki iskelelere bağlı kazalardan istenen (kota) hububat, 1759, 1761, 1768	83
Ek 5. Aşağıdaki iskelelere bağlı kazalardan istenen (kota) hububat, 1748	84
Ek 6. Selanik'te buğday için yerel tevzi dağıtım listesi	85
Ek 7. Makedonya bölgesine atanan mubayaacıların listesi	86

ÖZET

Erken modern dönem Osmanlı iktisadi politikalarına yöne veren iaşecilik anlayışı, on sekizinci yüzyılın ikinci yarısında önemli bir dönüşüm süreci geçirmiştir. İmparatorluğu çepeçevre saran iaşe ağlarının kilit noktasında olan Eflak ve Boğdan gibi bölgelerin siyasi konumunda Küçük Kaynarca (1774)'nin perçinlediği değişiklikler, Osmanlı iaşe politikalarına darbe vuran en büyük gelişme olmuştur. III. Selim dönemi (1789-1807) Osmanlı politik iktisadının yüzyıllardır payandası konumundaki iaşeciliğin köklü bir şekilde ele alınmasına tanıklık etmiştir. Bu süreç zarfında Osmanlı yönetici kadroları iaşecilikle ilgili politikalarını halkın temel gıda gereksinimiyle saray ve ordunun bellibaşlı ihtiyaçları üzerine yoğunlaştırmak suretiyle geleneksel çok kapsamlı iaşeciliği seçici ve tedrici olarak terk etmeye çalışmışlardır. Bu süreç hiç şüphesiz yüzyıllardır iaşecilik çerçevesinde devletle neredeyse içiçe geçmiş olan İstanbul esnafını derinden etkilemiştir. TÜBİTAK destekli bu proje, Küçük Kaynarca'dan III. Selim'in tahttan indirilişine kadar geçen otuz üç yıllık süreçte üç farklı emtiaya dair iaşe politika ve mekanizmalarında meydana gelen değişiklikleri nicel ve nitel olarak tespit edip; bu emtia üzerine uzmanlaşmış olan esnaf gruplarının geçirdikleri yapısal dönüşümlerin genel bir haritasını çıkarmayı hedeflemektedir. Bu bağlamda söz konusu politikalarda meydana gelen değişikliklerin hububat, et ve deri üzerine üretim yapan esnaf grupları üzerindeki etkilerini belgelemek projenin ana amaçlarından biri olmuştur. Diğer yandan, aynı dönemde Osmanlı mali ve idari kurumlarının geçirdiği dönüşümün iaşe mekanizmalarında ve özellikle esnaf üzerindeki etkileri arşiv kaynaklarından ortaya çıkarılmaya çalışılmıştır. Başbakanlık Osmanlı Arşivi'ndeki farklı belge koleksiyonlarından ve İslam Araştırmaları Merkezi'ndeki İstanbul'un farklı bölgelerine dair kadı sicillerinden elde edilen bilgilere dayanan bu proje, on sekizinci yüzyıl sonu itibariyle geleneksel iaşe kurum ve politikalarının büyük oranda işlevselliğini yitirdiğini; yeni kurumsal bazı düzenlemelerle iaşeciliğin büyük oranda hububata sınırlı hale geldiğini; devletin esnafla olan ilişkilerinde kademeli olarak geleneksel korumacı tutumundan vazgeçtiğini; ve belki de bütün hepsinden önemlisi, başta malikane ve gedik olmak üzere on sekizinci yüzyılda ortaya çıkan bellibaşlı kurumsal bazı gelişmelerin esnafın geleneksel yapısını geri dönülmez bir şekilde dönüşüme uğrattığı sonuçlarına varmıştır.

Anahtar Kelimeler: III. Selim, Osmanlı Ekonomisi, İaşecilik, Esnaf, Balkanlar, İstanbul, Gedik, Zahire Nezareti.

ABSTRACT

Provisionism as a fundamental aspect of Ottoman political economy during the classical era underwent a significant transformation in the eighteenth century. The changes in the political and social conditions of strategic areas like Wallachia and Moldavia clearly struck a major blow to Ottoman provisionism. The reign of Selim III (1789-1807) thus witnessed a wholesale restructuring of provisioning policies and institutions. The Ottoman ruling elite selectively and gradually abandoned their traditional comprehensive understanding of provisioning by focusing their attention on the supply of the basic needs of the capital city's population, the palace and the army. This process acutely affected the capital city's laboring populations, particularly the craft guilds as the key component of Ottoman provisionism. This TÜBİTAK-supported project documents and analyzes the developments in the realm of provisioning during the 1774-1807 period. Accordingly, it traces, both qualitatively and quantitatively, the changes in the provisioning policies and mechanisms of grain, meat and leather, and maps out the structural changes in the organizational body of craftsmen specialized in these products. Additionally, the project looks at the impact of the transformation of Ottoman financial and administrative institutions upon the workings of provisioning and then the craftsmen under consideration. Having explored all the relevant documentary collections in the Prime Minister's Ottoman Archives and the Istanbul judicial registers in the Center for Islamic Studies in Istanbul, the project arrives at the following conclusions: the traditional policies and mechanisms of provisioning lost many of their functions by the end of the eighteenth century; the new institutional arrangements made grain the principal focus of Ottoman provisioning; the state increasingly abandoned its traditional protectionist role in its relations with the craftsmen; and perhaps more importantly, some institutional developments such as malikane and gedik irrevocably transformed the craft guilds that once dominated the realm of production throughout the city.

Anahtar Kelimeler: Selim III, Ottoman Economy, Provisionism, Guilds, the Balkans, İstanbul, Gedik, the Grain Administration.

1. GİRİŞ

On sekizinci yüzyıl Osmanlı iktisat tarihi açısından hem klasik dönemin kurum ve politikalarını hem de yeni şekillenen kurumları ve uygulamaları aynı anda içinde barındıran bir dönem olarak özel bir konuma sahiptir. Bu projenin ana temasını oluşturan iaşe ağlarının yapı ve işleyişi, on sekizinci yüzyılın tam da bu öne çıkan özelliğini ortaya koyması açısından önemli bir araştırma alanıdır. Başta İstanbul olmak üzere imparatorluğun kent merkezlerinde yaşayan nüfusun temel gereksinimlerini yeterli miktarda, yüksek kalitede ve en düşük fiyatla temin etmeyi amaçlayan ve bunu düzenli olarak yerine getirip kontrol etmeyi hedefleyen bir anlayış olarak iaşecilik, on altıncı yüzyıldan itibaren imparatorluğun iktisadi hayatına yön veren temel politikalarından birisi haline gelmiştir. Bu süreç zarfında, imparatorluk coğrafyasını saran tarihsel ticaret ağları ve ilişkileri, özellikle on altıncı yüzyılın ikinci yarısından sonra daha da genişlemiş, hem gerçekleşen ticaretin çeşitliliği hem de hacmi büyük bir gelişme yaşamış ve başkent İstanbul, imparatorluğun tüm coğrafyasını baştan aşağı kaplayan ticaret ağlarının odak noktası haline gelmiştir.

Tedarik, nakil, ve dağıtım başta olmak üzere bir çok safhayı kapsayan iaşe süreçleri, Osmanlı devletinin iktisadi kurumlarının ve buna bağlı olarak da iktisadi gelişiminin şekillenmesinde yadsınamayacak bir rol oynamıştır. Devletin meşruiyetiyle de doğrudan alakalı olan iaşe çabalarının ve bu çabalar ekseninde şekillenen politikaların ve kurumların zaman içinde hem imparatorluğun içinden hem de dışından kaynaklanan bir takım etmenlerden dolayı önemli bir dönüşüm geçirmiş olması kaçınılmaz olmuştur. İaşeciliği Osmanlı iktisadi dünya görüşünün üç temel ilkesinden birisi olarak kavramsallaştıran Mehmet Genç'e göre, iaşeci anlayış, geçirdiği çeşitli değişikliklere rağmen on dokuzuncu yüzyıla kadar Osmanlı ekonomisine yön veren ana etmenlerden biri olmaya devam etmiştir. Mehmet Genç'in bu tespiti, erken modern dönem Osmanlı iktisadi düşünce yapısını anlamaya çalışanlar için bir tür hazır açıklama olarak kabul edilegelmiştir. Bizim bu projeyi formüle ederken ana motiflerimizden bir tanesi bu tespit olmuştur. Projede cevaplamaya çalıştığımız temel soru, Osmanlı iaşe kurum ve politikalarının on sekizinci yüzyılın ikinci yarısında işlevselliklerini ne ölçüde koruyup sürdürebildikleridir. Bu bağlamda klasik dönemden itibaren iaşeci kaygıların konusu olmuş üç temel hammaddenin, yani hububat, et ve derinin üretildikten sonra İstanbul'da tüketiciyle nihai ürün olarak buluşana kadar geçtikleri tedarik, ulaşım, işleme ve dağıtım süreçleri çalışmanın ana teması olarak belirlenmiştir. Bu bağlamda tedarik sürecinde aracı-alıcılar ve ürün sahipleri arasındaki ilişkiler, girdilerin alım ve nakliyat aşamasında uygulanan düzenlemeler ve nihayet girdilerin esnaf gruplarına dağıtım süreçleri bir meta zincirinin farklı halkaları birbirleriyle ilişkileri ekseninde incelenmiştir.

İaşe sürecinin bir meta zinciri perspektifinden incelenmesi politikaların kısıtlarını ve zaman içinde geçirdikleri dönüşümleri anlamamıza yardımcı olmuştur. İaşenin ilk safhasını oluşturan tedarik sürecinin incelenmesi Osmanlı devletinin tedariki sağlamakla görevli aracı memur/tüccarlarla ve yerel aktörlerle ilişkisi hakkında, iaşenin son safhasını oluşturan dağıtım sürecinin incelenmesi ise Osmanlı devletinin esnafla ve ilişkisi hakkında çok önemli bilgiler sunmaktadır. Bu iki safhanın birlikte incelenmesi ise farklı aktörlerin birbirleri karşısında ve devletle ilişkileri içinde göreceli pazarlık güçleri ve kolektif stratejilerine ışık tutmaktadır.

Osmanlı İmparatorluğu'nun söz konusu dönemde karşılaştığı askeri, iktisadi, siyasi konjonktürel değişimlerden iaşe zincirinin farklı safhalarının nasıl etkilendiği ve bu safhalarda yer alan aktörlerin bu sorunlara verdiği tepkiler çerçevesinde iaşe politikalarının nasıl dönüştüğünü anlamaya yönelik bir inceleme olarak çalışmamız Osmanlı İmparatorluğu'nda kurumsal dönüşümün dinamiklerine ışık tutmayı amaçlamaktadır. Bunu bir adım ileriye götürüp konuya daha geniş bir çerçevede baktığımızda iaşecilik alanında yaşanan gelişmelerin aslında imparatorluğun geçirdiği siyasi, sosyal ve mali dönüşümlerin yansımaları olarak da yorumlanabileceğini düşünüyoruz. Bu proje kapsamında hem Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde hem de İslam Araştırmaları Merkezi'nde farklı arşiv belgelerine dayalı olarak yürüttüğümüz bilgi derleme çalışmaları, bahsettiğimiz bu mikro ve makro düzeydeki değişim ve dönüşüm süreçlerini aydınlatma amacı taşımaktadır.

Projenin öneri metninde belirtildiği gibi, ele alınan üç farklı emtia, yani hububat, deri ve et, tüketici talepleri ve sermaye girdi bakımından belirgin farklılıklar göstermektedir. Bu bağlamda ilgili esnaf grupları başta olmak üzere iaşe süreciyle doğrudan veya dolaylı olarak alakalı örgütsel yapıların söz konusu emtianın tedarikinde yaşanan dalgalanmalardan farklı şekillerde etkilenmeleri kaçınılmazdır. Bu yapıların söz konusu süreç zarfında ne tür değişimler yaşadığı sorusu, projenin başından itibaren gerçekleştirilen araştırmaların yönlendiricisi olmuştur. Aşağıda ayrıntılarıyla tartışılacak olan bulgularımızdan çıkan en dikkat çekici sonuç, iaşeci anlayışının literatürde yansıtıldığından çok daha karmaşık bir kurumsal çerçeveye sahip olduğu ve sadece üç temel emtia açısından ele alındığında dahi bu çerçevenin tam olarak sınırlarının çizilebilmenin mümkün olmadığıdır. Bu bağlamda bu projenin hem bulguları hem de ortaya koyduğu tartışma noktaları "Osmanlı iaşeciliği" olarak neredeyse klişe hale gelmiş bir anlayışı kapalı kutusundan çıkarıp Osmanlı ekonomisinin geçirdiği genel dönüşüm süreçlerinin dinamik bir boyutu olarak yeniden kavramsallaştırmak amacını gütmektedir. Bunu yaparken özellikle önem verdiğimiz ve araştırma gündemimizin iskeletini oluşturan temel sorularımız aşağıdadır. Tamamladığımız araştırmalar, bu soruların

ancak bir kısmına doğrudan cevap verebilme imkanını bize vermiş olsa da; bu projeden daha sonra çıkacak olan çalışmaların gündemi bu sorular etrafında şekillenecektir.

1. Ele aldığımız dönemde (1774-1807) her üç emtianın İstanbul'a varışını doğrudan etkileyen temel etmenler nelerdir? Bu soru iâşe sürecinin başlangıç safhasından itibaren işleyişini etkileyen bellibaşlı bazı gelişmeleri tespit edip; bu gelişmelerin sürecin daha sonraki dağıtım safhasındaki etkilerini tespit edip tartışmayı hedeflemektedir. Bu bağlamda söz konusu üç emtianın (hububat, et ve deri) temininde ele aldığımız dönem için genel bir yetersizlik ve güçlükten bahsetmek mümkün müdür? Daha genel bir çerçeveye oturtacak olursak, geleneksel iâşe politikalarının işleyişini mümkün kılan devlet-tüccar-esnaf arasındaki ilişkiler ağı, ele aldığımız dönemde iyice belirginleşmeye başlayan sosyo-ekonomik ve siyasi dönüşüm süreçleri zarfında nasıl bir değişim geçirmiştir?
2. Projeye konu olan üç emtia için geleneksel tedarik (mubayaa) politikalarında ne tür değişiklikler gözlemlenmektedir? Bu süreçte aracılarda merkezi yönetim arasındaki ilişkilerin dönüşümünü belirleyen iç ve dış etmenler nelerdir? Bu dönüşümler iâşenin kurumsal yapı ve siyasi araçlarına nasıl yansımıştır?
3. Projeye konu olan üç emtianın fiyatları ele aldığımız dönemde nasıl bir seyr izlemiştir? Devletin sabit fiyat (narh) politikası ne ölçüde bu üç emtianın piyasasını etkilemiştir? Daha genel olarak bakıldığında söz konusu emtianın devlet tarafından belirlenen fiyatıyla piyasa fiyatı arasındaki farklılık nedir?
4. Projeye konu olan üç emtiaya dayalı olarak üretim yapan esnaf grupları ele aldığımız dönemde ne tür yapısal değişiklikler yaşamışlardır? Bu grupların devletle olan ilişkilerinde belirgin bir şekilde ortaya çıkan eğilimler nelerdir? Bu eğilimleri tespit ederken söz konusu grupların ele alınan dönemin öncesindeki durumlarına dair ne tür genellemeler yapabiliriz?
5. Ekmekçi Esnafının ele alınan dönemde karşılaştığı en önemli sorunları nelerdir? İâşeden kaynaklanan temel sıkıntılar nelerdir ve bunlarla başetmek için ekmekçi esnafının başvurduğu yöntemler nelerdir? Ekmekçi esnafı ve hububata dayalı üretim yapan diğer esnaf grupları arasında ne tür sorunlar söz konusu olmuştur? İtilaf konusu olan meselelerle ilgili olarak devletin müdahalesi hangi boyuttadır ve hangi şekillerde gerçekleşmiştir?
6. Debbağların genel durumu ele aldığımız dönemde nasıldır? İâşelerinde ortaya çıkan temel eğilimler nelerdir? İddia edilegeldiği üzere, karşılaştıkları zorluklar karşısında debbağlar güçlü bir grup birlikteliği göstermekte midir?

7. Kasap esnafı ele aldığımız dönemde ne tür yapısal değişiklikler yaşamıştır? Diğer esnaf gruplarıyla yaşadıkları itilafların yoğunlaştığı alanlar nelerdir? Selhanelerle ilgili olarak yaşanan mekansal, idari ve mali değişikliklerin kasaplara etkileri nelerdir?

Yukarıdaki sorular ışığında gerçekleştirdiğimiz proje araştırma sürecinin sonuçlarını aşağıda sektörel olarak tartışacağız.

2. LİTERATÜR ÖZETİ

Erken modern dönem Osmanlı iktisadi hayatına yön veren temel ilkeler arasında önemli bir yer tutan “iaşecilik” (provisionism), aynı dönemde Avrupa’da benzer gerekçelerle yaygın bir uygulama alanı bulmuş bir politikadır. Osmanlı İmparatorluğu’nda devletin bu politika sayesinde özellikle İstanbul’un sadece hububat değil bir çok diğer ihtiyaçlarını düzenli bir şekilde sağlaması imparatorluğun “güdümlü ekonomi” (command economy) olduğunun göstergesi olarak yorumlanmıştır (McGowan, 1981; Greenwood, 1988). Böylece Osmanlı sosyo-ekonomik sisteminin pazar temelli ekonomik rasyonellerden yoksun olduğu iddiası ortaya atılmıştır. Halbuki daha bilimsel bir bakış açısıyla İstanbul’un iaşesinin ve Osmanlı’nın iaşeci politikasının Osmanlı’nın özgünlüğünün ya da farklı bir iktisadi zihniyete sahip olduğunun bir göstergesi olmadığını, sadece pratik bir soruna karşı geliştirilmiş ve benzer şekilde Avrupa’da neredeyse tüm devletlerin başvurduğu bir çare olduğunu ileri sürmek mümkündür. Bizim çalışmamıza yön veren temel bakış açısı budur.

İaşecilik politikasının temel noktalarından birisi başkent ve diğer büyük kentlerin hububat ihtiyacının devlet eliyle doğrudan karşılanmasıdır. Bu bağlamda Londra, Amsterdam ve Paris gibi hızla büyüyen erken modern dönem Avrupa kentlerinin temel gereksinimleri iaşeci bir anlayışla temin edilmiştir (Tilly, 1975; Kaplan 1984). Bunda da en önemli sebep tıpkı Osmanlı başkentinde olduğu gibi hızla büyüyen şehir nüfusunun artan talepleri ile verimsiz tarımsal üretim arasındaki gittikçe büyüyen uçurumdur. Bu durum sadece Paris ve Londra gibi büyük şehirlere değil özellikle güney Avrupa’daki durağan nüfusa sahip küçük ölçekli kentler için de geçerlidir; bu şehirlerin artütkelerinde iklim ve benzer sebeplerden dolayı ekin zararları yaşanmaya başladığında iaşeci politikalara başvurulması kaçınılmaz olmuştur. Londra, Amsterdam ve Paris gibi büyük şehirlerde hızla artan nüfus, söz konusu sorunu körüklerken diğer yandan tarımsal üretimin kolay bir şekilde artırılamaması bu sorunun boyutunu daha da büyütüştür. Bu bağlamda özellikle Paris’in durumu, kendi nüfusunun beslemek için sadece kendi kaynaklarına dayanan büyük bölgesel bir gücün başkenti olması itibarıyla, İstanbul’a oldukça yakın bir benzerlik göstermektedir. Zaman içinde Avrupa’da büyük kırsal dönüşümler ve buna paralel olarak genişleyen hububat üretimi iaşeci politikaların yavaş yavaş terk edilmesini beraberinde getirmiştir. Diğer bir deyişle, hububat üretimi beklenen talebi

aştığında pazar güçleri daha bağımsız bir şekilde hareket etmeye başlamışlardır. Bu noktada Avrupa'da kendi kendini düzenleyen bir pazar ekonomisine ya da modernizmin eşğine gelindiğini söylemek yanlış olmayacaktır. Fakat bu noktaya kadar stratejik bir ürün olarak kabul edilen hububatın tam olarak temin edilemediği durumlarda tüketicileri doğrudan etkilediği ve dönem dönem sosyal huzurluk hatta “ekmek isyanları” (bread revolts) denen büyük çaplı sosyal olaylara yol açtığını söylemek gerekir. Bu temel kaygıyı taşıyan merkezi ve yerel yöneticilerin kentlerin düzenli hububat iâşesini sadece iktisadi bir bakış açısıyla çözülemeyecek bir konu olarak görüp ana önceliklerinden birisi olarak kabul etmelerini doğal karşılamak gerekir.

Avrupa'daki benzerlerinin hepsinden daha fazla bir nüfusa sahip olan İstanbul'un Avrupa'daki benzerlerinden farklı olarak hububat konusunda Eflak ve Boğdan'a değin uzanan bir uzak-mesafeli ticaret ağından faydalandığı bilinmektedir. Bu bağlamda İstanbul'un ihtiyaçlarını karşılamaya yönelik iâşeci politikaların özellikle İmparatorluğun Karadeniz hakimiyetinin devam ettiği dönemde Avrupa'daki benzerlerinden çok daha etkin olduğunu söylemek yanlış olmaz. Ama son analizde hem erken modern dönem Avrupa'sında hem de Osmanlı İmparatorluğu'nda iâşeci bir iktisadi politikanın hakim olduğu, bu politikanın Avrupa'da onsekizinci yüzyılda terk edilmeye başlandığı (özellikle fizyokratların bu konuda getirdikleri keskin eleştiriler karşısında) Osmanlı'da ise daha seçici bir şekilde ve kademeli olarak terk edildiğini söylemek mümkündür. Ama bugün erken modern dönem Osmanlı iktisadi politikalarına dair yapılan tüm genel tartışmalarda neredeyse istisnasız bir biçimde iâşeciliğe vurgu yapılarak Osmanlı iktisadi gelişimini, Avrupa'ya bir tezat olarak resmetmek yaygın bir akademik tutum olarak karşımıza çıkmaya devam etmektedir. Bunun en son örneği yakın zamanlarda basılmış ve oldukça olumlu eleştiriler almış olan önemli bir çalışmada kendini göstermektedir. Prasannan Parthasarathi, “Why Europe Grew Rich, and Asia Did Not; Global Economic Divergence, 1600-1850” başlıklı 2011 yılında basılan kitabında Osmanlı'yı dahil ettiği tartışmayı şu ifadeyle noktalamaktadır: “Osmanlı yöneticileri ekonomiye farklı bir bakış açısıyla yaklaştılar; yani üretimi artırmaya odaklanmış Avrupa bakış açısına karşın kitlelerin tüketim ihtiyaçlarını “iâşe” etmeye yani tatmin etmeye yönelik bir bakış açısıyla yaklaştılar. Bu farklılığın çok derin ekonomik sonuçları oldu” (Parthasarathi, 2011). İâşeciliği en pejoratif şekilde yorumlayan ve bunu yaparken Mehmet Genç'in genel tespitlerini dayandırdığı dinamik süreçleri gözardı eden Parthasarathi, esas itibarıyla tartışmasını kendinden önceki iktisat tarihçilerinin çizdiği sığ çerçeve içinde yapmaktadır.

Dünya iktisat tarihinin yazımı, Avrupa-merkezi bir bakış açısıyla şekillenmiş olan bu dar çerçevede büyük oranda pazar ekonomisinin gelişiminin yazımıyla özdeş olarak ele alınmış ve bu eğilimin genel sonucu olarak da kaçınılmaz bir şekilde Avrupa iktisat tarihinin yazımı

haline dönüşmüştür. Bu Avrupa eksenli ve kapitalizmin gelişimiyle özdeş yaklaşım Avrupa dışında kalan bölgelerin iktisat tarihini ancak Avrupa ile sömürge, yarı sömürge, gelişmişlik-azgelişmişlik, merkez-çevre ilişkileri çerçevesinde ele almış; bu da sözkonusu bölgelerin iktisadi gelişiminin anlaşılmasını kısır bir analitik çerçeveye sıkıştırmıştır. Son dönemde iktisatçıların ve iktisat tarihçilerinin yoğun bir şekilde benimsediği 'kurumsalcı' yaklaşım ise yüzyıllar boyunca farklı toplumların gösterdikleri farklı iktisadi performansların sebeplerini kurumsal gelişmelerde ararken maalesef bu geleneksel önyargılardan kurtulamamıştır. Bu eksenle yapılan genel çalışmalarda örneğin Osmanlı İmparatorluğu gibi devasa bir siyasi yapı ve dört uzun yüzyıl boyunca onu ayakta tutan iktisadi kurum ve politikalar çoğu zaman bir dipnot olmaktan öteye geçememiştir. Acemoğlu ve Robinson'un son dönemde yayınlanan sansasyonel kitabında olduğu gibi, Osmanlı kurumsal yapısı pek de naive bir yaklaşımla "highly absolutist and extractive", yani "oldukça mutlakiyetçi ve ekstraktif" olarak nitelendirilip, imparatorluğun tüm iktisadi gelişim süreci bu dar çerçevede yorumlandığında ortaya çıkan tablo, David Landes'tan Charles Issawi'ye uzanan kısır tartışmanın farklı bir terminolojiyle yeniden ifade edilmesinin ötesine geçememiştir (Acemoğlu ve Robinson, 2013). Bu siyasi yapı tüm kurum ve politikalarıyla herhangi akademik bir çalışmanın merkezine oturtulduğunda ise, Timur Kuran'ın yine son dönemde yayınlanmış ve oldukça ses getirmiş olan çalışmasında en bariz şekilde kendini gösterdiği gibi, iktisadi gelişmeye engel ve esas itibarıyla antitez olabilecek bir paradigma yaratma eğilimi diğer tüm bilimsel kaygıların üzerinde ağır basmıştır (Kuran, 2011).

Avrupa-merkezi bakış açısının sorunları farklı açılardan ortaya konmuş olmakla beraber bu yaklaşımın tüm önyargılarıyla geniş bir yelpazede varlığını devam ettirdiğini, kuramsal ve kavramsal çerçevesi değişse de geleneksel söylemin iktisat tarihini hala dikte ettiğini söyleyebiliriz. Bu sorunlu yaklaşımı aşmak yönünde bizim bulunduğumuz safdaki araştırmacıların somut olarak ne adımlar attıkları da gerçekten tartışılması gereken bir konudur. Bundan 30 yıl kadar önce Mehmet Genç, Osmanlı iktisadi mentalitesini anlamak ve anlatmak üzere belli bir takım kavramlar etrafında yeni bir analitik çerçeve geliştirmeye çalışırken, muhtemelen, esas olarak iyiden iyiye ideolojik bir hal almış olan Osmanlı tarihiyle ilgili tartışmaları daha bilimsel bir zemine kaydırma çabası taşıyordu. Bu süre zarfında Asyatik, oryantel, feodal, ve kapitalist gibi üretim modu etrafında yoğunlaşan çalışmalar cılızlaşırken, Mehmet Genç, ana hatlarını açık seçik şekilde çizdiği o çerçeveyi daha da sağlamlaştıracak başka çalışmalara imza attı (Genç, 2000). Genç'in bu çerçeveyi oluştururken ve özellikle işeciliği bu çerçevenin merkezine koyarken başta Ömer Lütfi Barkan ve Lütfü Güçer olmak üzere başkentin işesini ampirik düzeyde ayrıntılı olarak belgeleyip tartışan bir gelenekten feyz aldığına hiçbir kuşku yoktur. Genç'in geliştirdiği

yaklaşımın hakim paradigma haline gelmesinde bu zengin akademik gelenek önemli bir rol oynamış olmalıdır. Nitekim, bugün erken modern dönem Osmanlı iktisat tarihine dair hangi zeminde olursa olsun yapılan her tartışmanın söz konusu hatlar etrafında şekillendiğini söylemek yanlış bir saptama olmayacaktır. Fakat esas itibarıyla onun oluşturduğu ve geliştirdiği bu çerçevenin retorik düzeyde tekrar edilmesinin dışında, yapılan araştırmalara etkin bir şekilde dahil edildiğini düşünmüyoruz. Bizim bu projeyi şekillendirirken önümüze koyduğumuz ana sorunsallardan bir tanesi bu çerçevenin payandası konumunda olan iaşecilik anlayışının bu kadar yaygın ve çoğu zaman sorgusuz sualsiz kullanımıyla ilgiliydi. Genç'in başta iaşecilik olmak üzere, Osmanlı iktisadi anlayışının klasik dönemden itibaren sac ayağın oluşturduğunu iddia ettiği prensiplerin piyasa koşullarını nasıl şekillendirdiği, geniş kesimler tarafından ne derece benimsendiği, devlet-toplum ilişkilerinin akışında ne derece belirleyici olduğu gibi bir çok soru erken modern dönem Osmanlı iktisat tarihi üzerine olan literatürde yanıtız kalmıştır.

Bizim bu projede el aldığımız dönem için ise elimizde sadece birkaç çalışma vardır. Salih Aynural'ın İstanbul'un on sekizinci yüzyılda zahire (özellikle hububat) iaşesini ele aldığı ve Ahmet Uzun'un ondalık ağnam sistemi üzerine kaleme aldığı ve başkentin et ihtiyacının iaşesi üzerine odaklanan çalışması, Mehmet Genç'in çizdiği teorik çerçeveyi farklı iki ürün kategorisine odaklanmak suretiyle ampirik düzeyde ayrıntılandırmaktadırlar (Aynural 2001; Uzun, 2006). Her iki araştırmacının bulguları ve ortaya koydukları tartışma, devletin her geçen gün artan zorluklara rağmen iaşe mekanizmalarını işletmek konusunda ısrarcı davrandığı ve yer yer yaptığı düzenlemelerle bu sistemi neredeyse işlevselliğini yitirene kadar kullandığını ortaya koymaktadır. Bu çalışmaların dönemsel ve sektörel incelemelerden yola çıkarak vardıkları sonuçların ne derece genellenebilir olduğu sorusu ve özellikle bizim araştırmamız açısından sundukları verinin incelemediğimiz dönemin bulguları ile karşılaştırılabilirliği önemlidir. Yavuz Cezar ve Tefik Güran tarafından da özellikle hububat örneğinde ayrıntılı bir şekilde belgelenen ve tartışılan bu devamlılığı bizim projede ulaştığımız bulgular da büyük ölçüde doğrular (Cezar 1986; Güran 1998). Fakat vurgulamamız gerekir ki devam eden büyük oranda iaşe kaygılarıdır. İaşe politikalarında ve kurumlarında ise canlı bir değişkenlik, deneysel bir yenilenme ve melez kurumsal dönüşümler görülmektedir. Çalışmamızın literatüre en önemli katkısı bu kurumsal değişimlerin incelenmesinden ve bu değişimlerin iktisadi ve siyasi rasyonelini aktörlerin birbiriyle ilişkisi içinde anlama çabasından kaynaklandığını söyleyebiliriz.

3. GEREÇ VE YÖNTEM

Bu proje kalkış noktası itibariyle İstanbul'da Başbakanlık Osmanlı Arşivi bünyesinde bulunan farklı belge gruplarında konuyla ilgili belgelerin tespit edilmesi ve projeye yön veren temel araştırma sorularına cevap verebilecek bulguların derlenmesi üzerine yoğunlaşmıştır. Bu arşivden derlenecek bilgileri hem karşılaştıracak hem de tamamlayacak şekilde İslam Araştırmaları Merkezi bünyesindeki İstanbul Kadı Sicilleri'nin (İstanbul Mahkemesi, Galata Mahkemesi, Eyüp Mahkemesi, Üsküdar Mahkemesi) seçici bir şekilde taranması projenin diğer ayağını oluşturmuştur. Arşiv araştırması sırasında yaptığımız en önemli tespit, Başbakanlık Osmanlı Arşivi'ndeki belge koleksiyonlarında ele aldığımız döneme dair belgelerin oldukça zengin olduğudur. Aynı şekilde mahkeme kayıtlarının oldukça fazla sayıda olduğu ve bu kayıtların itilaf vakaları dışında üretimi ilgilendiren bir çok konuda zengin içeriğe sahip olduğu da tarafımızca bizzat gözlemlenmiştir. Bu bağlamda on sekizinci yüzyılın diğer dönemlere göre nisbeten daha az çalışılmasının temel sebebi olarak literatürde dile getirilen belge yokluğu veya azlığının, kesinlikle doğru olmadığını; hatta diğer dönemlere göre arşiv malzemesi açısından en zengin dönemlerden biri olduğunu rahatlıkla söyleyebiliriz.

Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde mevcut olan belgelerin tamamı resmi makamlar tarafından üretildiği için yansıttıkları söylem doğal olarak devletin ve yönetenlerin söylemidir. Zaman içinde şartlar ne kadar değişse de resmi söylemde bu değişikliğin yansımalarını tam olarak çıkarabilmek mümkün değildir. Diğer bir deyişle, bu belgeler üzerinden değişen sosyal ve ekonomik şartların boyutunu tam olarak yakalayabilmek neredeyse imkansızdır. Nihayetinde devletin meşruiyetinin ve her türlü var oluş kaygılarının odağı olan "halkın ekmeği" söz konusu olduğunda diğer tüm erken modern devletlerde olduğu gibi Osmanlı İmparatorluğu'nda da ele aldığımız konuya dair belgelerde on altıncı yüzyılda gördüğümüz anlayışı on sekizinci yüzyıl sonlarına hatta sonrasına ait belgelerde de görmemiz kaçınılmazdır. Yine aynı şekilde mahkeme kayıtlarında karşımıza çıkan söylem de belli bir anlayış etrafında şekillenmiş olup, zaman ve mekandan kaynaklanan farklılıkları somut bir şekilde yansıtmaktan çok uzaktır. Belli bir konuya dair değişimin boyutunu belgeler üzerinden doğrudan tespit etmenin güçlüğüne farkında olarak, elimizdeki belgelerden mümkün olduğunca bilgi derlemeye çalıştık.

Arşiv belgeleri her bir belgeye konu olan olguya dair bir takım ayrıntıları içermekle beraber aslında söz konusu olguya dair reel durumu sadece belli bir dereceye kadar yansıttığı kanaatiyle yola çıktığımız arşiv araştırmasında bilgi derleme çalışmaları düşündüğümüzden çok daha zorlu olmuştur. Bunun temel sebebi ise ele aldığımız iâşe konusunun devletin resmi kaynaklarında klasik dönemden itibaren neredeyse aynı temalar etrafında işlenmesidir. Arşiv belgelerinde on altıncı yüzyıldan itibaren özellikle konunun Mühimme Defterleri'nde

görülmeye başlamasından itibaren göze çarpan temel nokta, esnafın sürekli birbirlerinin üretim alanlarını taciz etmesi, tacirlerin sürekli İstanbul'a getirmek üzere taşradan aldıkları ham maddeleri başka memleketlere daha cazip şartlarda satarak esnaftan ve resmi makamlardan madrabaz veya ehl-i ihtikar etiketleri yemesi, ve devletin çoğu zaman esnafın lehine karar verip durumu kontrol altında tutma çabası içinde olmasıdır. Ahmet Refik'in yayınladığı mühimme serilerine bir göz atmak bile bu eğilimleri görebilmek için yeterli olacaktır. Bu bağlamda ele aldığımız dönemde belgelerde karşımıza çıkan söylemin daha önceki dönemlerden çok da farklı olduğunu söylemek zordur. Burada benimsediğimiz temel tutum bu ortak üst söylemin altındaki ayrıntılara bakmak suretiyle ele aldığımız döneme özgün bazı gelişmeleri ortaya çıkarmak olmuştur. Bir taraftan “ez kadım”, “ezelden beri”, “kadimden berü” gibi esnafın hak arayış mücadelesinde temel silah olarak kullandığı ve Mehmet Genç tarafından belki de haklı olarak Osmanlı ekonomisine yön veren üç temel prensipten biri olarak “gelenekselcilik” ana başlığı altında sınıflandırdığı tutum her fırsatta kendini gösterirken, diğer taraftan değişimin kendini en çetin şekilde gösterdiği dönemlerde ısrarla eski söylemi devam ettiren esnafın, yeni düzenlemeleri de gözettiğinin emarelerini belgelerin içinde bulmak mümkündür. Hiç şüphesiz belgelerin kısıtlarını göz önünde bulundurduğumuzda onlardan derlediğimiz bilgilerin ele aldığımız tarihsel süreçleri daha dinamik olarak anlamamızı kolaylaştırdığını söyleyemeyiz.

Özellikle “Kefalet Defterleri” gibi kayıtların sadece fotoğrafik bir tablo sunması; bu tür tahrirvari kayıtların bir kez yapıp tekrar edilmemesi; bu tür kayıtlardan elde edilen bilgilerin bu projede yapılmak istendiği gibi süreçlerin daha dinamik olarak ele alınmasına maalesef çok da elverişli değildir. Diğer yandan Ahkam Defterleri gibi kayıtların sunduğu bilgilerle bu projeye tespit etmeye çalıştığımız değişimi bir nebze de olsa yakalayabilmemiz mümkün olmuştur. Bu kayıtlar, Suraiya Faroqhi'nin Salih Aynural'ın kitabına yazdığı Giriş'te ifade ettiği gibi “... [T]eorik olarak var olması beklenen kaçakçılığın, gerçek dünyada hangi aşamalarda meydana geldiğini göstermektedir... Ahkam Defterleri'ne geçirilen belgeler, tabiri caizse 'prensip kararları' olarak değil, hep gelen şikayetlere cevap olarak yazılmıştır. Bu durumda Osmanlı idaresinin müdahaleleri her zaman somut olarak birileri tarafından şikayet konusu getirilen aksaklıkları yansıtmaktadır” (Aynural, 2000). Bizim daha önce yaptığımız bazı çalışmalarda kullanma şansını bulduğumuz bu tür belgeleri, mümkün olduğunca bu çalışmaya dahil etmeye çalıştığımızı belirtmek gerekir (Yıldırım, 2002). Özellikle “İstanbul Esnaf Tarihi” başlıklı kitapta Ahmet Kal'a ve ekibinin seçerek yayınladıkları İstanbul Ahkam Defterleri'nden belgelerin bazıları debbağların içinde buldukları durumu anlamamız için çok önemli bilgiler sunmuşlardır (Kal'a vd., 1998). Hububat tedariki ve hububata dayalı üretim yapan esnafı ele almak için kullandığımız belge grupları büyük oranda Başbakanlık Arşivi'nde bulunmaktadır. Bu bağlamda özellikle devletin hububat tedarikine ilişkin emirlerini

içeren *zahire defterleri*; kazalarda hububatın tedarikiyle alakalı olan bazı düzenlemeleri içeren *kaza sicil defterleri*; iaşenin çeşitli safhaları hakkında bilgi içeren *mevkufat defterleri* ve ele aldığımız dönemin iktisadi tüm konularına dair bilgi içeren *Cevdet İktisat* ve *Cevdet Belediye* kataloglarında yer alan belgeler çalışmamızın kaynak temelini oluşturmaktadır. Cevdet kataloglarında bulunan belgeler, tüccar ve esnafın karşılaştığı sorunlar ve bu sorunlara karşı geliştirilen dönemin iktisadi ve beledi düzenlemeleri hakkında oldukça önemli bilgiler sunmaktadır.

Belgelerin yapısı itibariyle süreklilik arz eden ve tutarlı fiyat listeleri oluşturmak mümkün olmamıştır. Fakat gene ekte sunduğumuz ve web sitesine de yüklenen fiyat-miktar tabloları mikro çalışmalar için önemli bir kaynak teşkil eder ve başka araştırmacıların katkılarıyla zenginleştirilebilecek niteliktedir. Bu verilerin toplanma ve sunum sürecinin web sitesindeki paylaşımının Osmanlı iktisat tarihçiliğinin en önemli ihtiyaçlarından biri olan kolektif ve açık veri tabanları oluşturma yönünde bir örnek teşkil edeceğini umuyoruz. Bizim bu parçalı ve eksik veri setini çalışmamızda kullanmak üzere başvurduğumuz çeşitli ek kaynaklar ve yöntemler olmuştur. Bunlardan birincisi ikincil yazında yapılmış çalışmaların sundukları verilerin, Osmanlı iktisat tarihi yazınında pek de yaygın olarak görülmeyen bir şekilde yeniden düzenlenmesi ve eleştirel bir süzgeçten geçirilmesi ile etkin ve karşılaştırmalı olarak kullanılmasıdır. Raporun ana metninde sunulan ve birçok kaynağın derlenmesine dayanan İstanbul'un hububat tüketim tahminleri, Aynural ve Pamuk tarafından sunulan verinin yeniden düzenlenmesi ve karşılaştırmalı kullanımı bunlara örnektir. İkincisi birincil kaynaklarda birden fazla tip katalogdan topladığımız nitel verilerin çeşitliliği ve dağınıklığı göz önüne alınarak seçtiğimiz mikro (bölgesel inceleme) yöntemi. Örneğin raporun ana metninde ayrıntılı tartışılan mubayaa sürecinin kurumsal değişikliklerinin incelemesinde Selanik bölgesine odaklanılması ve burada mubayaacı olarak görevlendirilmiş kimselerin ayrıntılı listesi ve tevzi listeleri. Bu tür bir mikro ve uzun dönemli inceleme bize mubayaa sürecinin dönüşümü hakkında daha genel, makro tasvirlerden daha çok bilgi vermektedir. Üçüncüsü ise ele aldığımız kurumsal değişimlerin zaman içinde değişimini anlayabilmek üzere belli yıl aralıklarla ağırlıklı olarak o kurumun tartışıldığı kaynakları eleme ve kümeleme yöntemiyle düzenlemek. Örneğin gediklerin ve gedik piyasalarının ortaya çıkışı ile ilgili kullandığımız sicil kayıtlarının onar yıl aralıklı İstanbul Mahkemesi defterlerinden edinilmesi ve sektöre göre kümelenip incelenmesi bu kurumsal yapının ikincil yazında fark edilmeyen bazı unsurlarını görmemizi sağlamıştır.

Projede kullandığımız arşiv belgelerinin çok büyük bir kısmının ayrıntılı envanterini daha önce sunduğumuz Gelişme Raporları'na eklemiştik. Bu teknik bilgileri burada tekrarlamak yerine bir kısmını ek olarak rapora ekliyoruz. Kullandığımız belgelerin konuyla doğrudan alakalı olanlarını ve başka araştırmacılara yararlı olacağını düşündüğümüz bir takım belgeleri

projenin web sitesine (<http://provisioningistanbul.feas.metu.edu.tr/>) orijinal ve transkripsiyonu yapılmış olarak yükledik ve yüklemeye devam edeceğiz. Projenin öneri aşamasında belirttiğimiz gibi oluşturduğumuz bu internet sitesinin sadece kendi araştırma projemizden elde ettiğimiz bulguları ve verileri değil; ele aldığımız dönemin iktisat tarihiyle ilgilenen diğer araştırmacıların kendi araştırmalarından elde ettikleri verileri de herhangi maddi bir beklenti olmadan paylaştığı bir kamusal platform haline gelmesi esas hedeflerimizden bir tanesidir. Bu bağlamda, son dönemde yeni bir ivme kazandığına inandığımız Osmanlı iktisat tarihi ve politik iktisat çalışmalarına mütevazı da olsa bir katkı yapabilmek en büyük amacımızdır.

4. BULGULAR VE TARTIŞMA

4.1 Hububat

Erken Modern dönemin başlarından on dokuzuncu yüzyıl ortalarına kadar dünyanın bir çok yerinde devletler ülke çapında ekmek fiyatlarını kontrol etme çabası içinde olmuşlardır. Kent yönetimlerinin ekmek fiyatları konusunda kent sınırları içinde gösterdikleri müdahaleci tavrı kırsal alanda da sıklıkla gösterdikleri bilinmektedir. Bu bağlamda ekmek fiyatlarının büyük oranda düzenlemeye tabi olduğunu söylemek mümkündür. Diğer yandan hububat konusunda bir çok devlet için benzer bir tavrın söz konusu olduğunu söylemek güçtür. Yani ekmek fiyatlarının tersine, hububat fiyatları erken modern dönemden itibaren pazar dinamikleri tarafından şekillenmekteydi. Özellikle Avrupa'da belirgin bir şekilde kendini gösteren bu durumun Osmanlı İmparatorluğu sınırları içinde de geçerli olduğunu; onyedinci yüzyıl sonrası dönem için hububat alımlarında devletin giderek piyasa koşullarına göre şekillenen fiyatlar üzerinden alım yaptığını söyleyebiliriz. Ama başta İstanbul olmak üzere, imparatorluğun kent merkezlerinde devletin ekmek fiyatlarını kontrol etmek konusundaki tavrında herhangi bir sapma söz konusu olmamıştır. Bu müdahaleci tavrın ekmeğin ağırlığı, kalite ve miktarına ne derece sirayet ettiği hiç şüphesiz önemli bir soru olarak ortaya çıkmaktadır. Bu projede anlamaya ve cevap vermeye çalıştığımız temel sorulardan bir tanesi piyasa fiyatlarıyla alımı yapılan hububatın ekmek gibi tamamen devlet kontrolüne tabi bir ürüne dönüştürülüp satılması sürecinde tüccarların, aracı alıcıların (mubayaacıların) ve ekmeççi esnafının devletle olan ilişkisinin nasıl bir dönüşüm geçirdiği sorusudur

4.1.1 Hububat-Ekmek Tedarik Zinciri, İaşe Sorunları ve İaşe Kurumlarının dönüşümü

Projenin ele aldığı dönemde öne çıkan bulgulardan biri, 18. yüzyılın son çeyreğinde, tedarik ağlarında yaşanan sıkıntıların geleneksel iaşe kurumlarında yarattığı dönüşümdür. Bu sıkıntıların Osmanlı İmparatorluğu'nun söz konusu dönemde karşılaştığı askeri-jeopolitik sorunların bir sonucu olduğunu belirtmek mümkündür. Geleneksel mubayaa bölgelerinde

yaşanan sorunlar, tedarik zincirinin tüm halkalarını etkilemiştir. Bu sıkıntıların ve kurumsal/politik etkilerinin en kolay gözlemlenebildiği alan, en temel ihtiyaç maddelerinden birisi olan ekmeğin hammaddesi buğdayın ve benzeri tahılların dağıtım ağlarıdır. Bu bölümde tahıl-un-ekmek tedarik zincirindeki değişiklikleri, en dış halka olan tahıl alımlarından başlayarak içe doğru takip edeceğiz. Bu değişiklikler ışığında 18. yüzyılın sonunda ortaya çıkan kurumsal değişiklikleri anlamlandırmaya çalışacağız. Bu amaçla kullandığımız kaynaklar devletin hububat tedarikine ilişkin emirlerinin önemli bir kısmını içeren *zahire defterleri*, kazalarda hububatın tedarikine yönelik düzenlemeleri içeren *kaza sicil defterleri*, iaşenin çeşitli safhalarında denetime yönelik tutulmuş *mevkufat defterleri* ve genel olarak tüccar ve esnafın karşılaştığı kimi sorunların yansıdığı ve bu sorunlara karşı geliştirilen dönemin iktisadi ve beledi düzenlemelerini içeren *cevdet iktisat* ve *cevdet belediye* kataloglarında yer alan belgelerdir. Bu belgeleri ikincil kaynaklarla da destekleyerek iaşe kurumlarını anlamlandırmaya çalışacağız.

Öncelikli olarak 18. yüzyılın ikinci yarısında İstanbul'un iaşesi için gerekli hububat miktarını ve bu hububatın nereden tedarik edildiğini tahmin etmekle başlıyoruz. Çeşitli birincil ve ikincil kaynaklardan topladığımız verileri İstanbul'un yıllık hububat tüketiminin alt ve üst sınırlarını tahmin için kullanarak aşağıdaki tabloya ulaşıyoruz.¹ Daha sonra bu tahminleri İstanbul'un hububat iaşesinin farklı yöntemlerle yapıldığında ortaya çıkacak maliyetleri tartışmak üzere kullanacağız.

¹ Tablo 1'i hazırlarken kullanılan kaynaklar ve birimler üzerine not: 1 İstanbul kilesi 25.656 kilograma denktir. 1828 için nüfus tahmini kaynağı Murphey (1988: 231)'dir. Murphey 1535'i taban yıl olarak alır, 1717 ve 1757 yılları için nüfusu, 1535-1828 arası ortalama nüfus büyüme hızını yıllık % 0.694 olarak hesaplayarak bulur. Güran kişi baş ortalama hububat tüketimi tahminini şu kaynağa dayandırır: Colin Clark-Margareth Haswell, *The Economics of Subsistence Agriculture*, London, 1970, s. 58. Güran'ın 1791 yılı için tahmini İstanbul'daki toplam değirmen taşı sayısını 1152.5 olarak belirten bir arşiv belgesine dayanır (MAD, 10015, pp. 132-4, 1791, bkz. Güran, 1998: 17). Aynural (2001: 4) gibi, Güran da her bir taşın günde 9 kile buğday üretebileceğini hesaplar. Buna göre İstanbul fırınları tarafından üretilebilecek toplam buğday 3.800.000 kile (97.000 ton) olarak bulunur. 1795/96 için ikinci tahmin İstanbul'un "40 yük hububat" ihtiyacı olduğunu belirten Zahire Defteri belgesinden gelir (1 yük= 100,000 kile). Fransa'daki hububat tüketimine dair sonraki dönem çalışmaları yıllık kişi başına hububat tüketimini 3.5 hectoliter olarak tespit eder. 1 hl hububatın 79 kg olduğu varsayılırsa, ortalama kişi başı yıllık tüketim 10.77 kile olmalıdır (Grantham, "Food Rations"). Doğu Avrupa tahminleri de bundan pek farklı değildir. Danzig'de, ortalama günlük kişi başı hububat tüketimi 0.7 kilo olarak tahmin edilmiştir (Bogucka, "Food Consumption", 92). Bu da kişi başına yıllık ortalama tüketimin 65 kile'ye denk olması demektir. İstanbul'un nüfusunu 400,000 alarak bu tahminleri 'üst tahmin' bulmak için kullanıyoruz.

Tablo 1. İstanbul'un hububat tüketimi

Tarih	Nüfus	Toplam Günlük Hububat Tüketimi	Yıllık Kişi Başı Ortalama	Yıllık Toplam Hububat Tüketimi		Kaynak
		Kile	Kile	Kile	Ton	
1600ler			9.65	3,863,423	99120.0	Bogucka, "Food Consumption"
1717	310,000	8,000	9.135	2,832,000	72657.8	Vasıf, cilt I
1791				3,800,000	97492.8	Güran, 1998,
1795				3,000,000	76968.0	Cevdet Paşa,
1795/96				3,600,000	92361.6	BOA., Cevdet Maliye, nr. 23347
1795/96				4,000,000	102624.0	BOA., ZD 19, 187/02.
1830lar	450,000		8	3,600,000	92361.6	Güran (1998)
1800ler			10.77	4,310,882	110600.0	Granthan "Food Rations"

Yukarıdaki tabloya göre, İstanbul'un yıllık hububat ihtiyacı için alt tahminimiz 3,000,000 kile (76,968 ton) ve üst tahminimiz 4,310,882 kiledir (110,600 ton). 1794/95 Zahire Defterleri'nde İstanbul'un ihtiyacı olarak Zahire Nezareti'nin verdiği rakam da 4,000,000 kile olup, bu tahminlerle uyumludur. İkinci olarak 1794-95 Zahire Defterleri'nde hububat alımı için verilen resmi fiyatları kullanarak İstanbul'un ihtiyacını karşılamak için ne kadar harcama yapılması gerektiğini tespit ettik. Bu tahminlere ulaşmak için birincil ve ikincil kaynaklardaki bilgilere dayanarak yerel "kile" birimlerini standart bir ölçü birimi olarak "*İstanbuli kile*"sine çevirdik.² İkinci olarak bazı alımlarda fiyat belirtilmediği için, her bir bölge için verili fiyatlardan bir 'temsili' küme oluşturarak ortalama fiyatları bulduk.³ Ayrıca bu bölgelerden İstanbul için yapılması planlanan miktarlara bakarak toplam alımlardaki oranlarını hesapladık.

² 1 İstanbul kile 25,656 kilogramdır. 1 Bergos kilesi 1.5 İstanbul kilesine, 1 İbrail kilesi 9 İstanbul kilesine, 1 İsmail kilesi 9 İstanbul kilesine, 1 Tuna kilesi 9 İstanbul kilesine, 1 Varna kilesi 3 İstanbul kilesine, 10 Tekirdağ kilesi 11 İstanbul kilesine denktir. 1 Mısır erdebi 5 İstanbul kilesidir. Bizim birincil kaynaklardan edindiğimiz çeviri hesaplarımızla Aynural'ın çeviri hesapları arasında birkaç fark mevcuttur. Bkz. Aynural (2001:40). Mısır para birimi olan riyalin paraya çevrilmesi için kullanılan kaynaklar: Raymond, *Artisans et Commerçants*, 39-40 ve Cuno, *Pasha's Peasants*, 211. Buna göre 18. yüzyılın son çeyreğinde bir riyal 90 paraya denktir.

³ Değişik bölgelerden gelen hububatın fiyatının toplandığı kaynakların ayrıntılı bir dökümü için Ek 1'e bakınız. Ek 2 fiyat belirleme mekanizmanın nitel özelliklerini özetlemektedir.

Tablo 2. Bölgelere göre alım miktarları ve fiyatları

Bölge	Miktar (kile)	Yüzde (%)	Fiyat (para)
Karadeniz	820,000	27.48	59.14
Akdeniz	1,734,000	58.11	102.5
Mısır/Yafa	430,000	14.41	55.8
Toplam	2,984,000	100	

Bu tablo bize İstanbul'un tüketimi için yapılan zahire (buğday ve arpa) alımlarının 18. yüzyılın son çeyreğinde üç ana bölgeden sağlandığını göstermektedir:

- 1) Karadeniz ve Tuna kıyılarından yapılan alımlar
- 2) Mısır ve Yafa limanlarından yapılan alımlar
- 3) Makedonya ve Kuzey Ege kıyılarından yapılan alımlar.

Bu üç bölgeyi 18. yüzyılın ortası için Lütfi Güçer'in yaptığı çalışma (1952) ile kıyasladığımızda 18. yüzyılın ortasından yüzyılın sonlarına doğru İstanbul'un iâşesini sağlayan temel bölgenin Karadeniz ve Tuna kıyılarından Akdeniz'e doğru kaydığını görürüz. Burada çalışmamızın ikincil yazına katkı sağlayacağını umduğumuz alan bu coğrafi kaymanın fiyatlar ve aracı-alıcılar ile merkezi yönetimin ilişkisi üstünde etkisini değerlendirerek iâşe kurumlarındaki değişimi incelediğimiz kısımdır. Aşağıda daha ayrıntılı açıklayacağımız üzere bu üç bölgeden İstanbul için yapılan alımların, bu alımlarda rol alan aracılardan işlevi ve alımlara merkezi yönetimin dâhil olma biçimi açısından, farklılaştığını söyleyebiliriz. İlk gruptaki alımlarda *kapan tüccarının* önemli rol oynadığını, ikinci grupta *bağımsız (müteahhit) tüccarın* ve üçüncü grupta ise *mubayaacı* denilen yarı resmi görevlilerin ağırlıklı olarak yer aldığını görmekteyiz. Kapan tüccarının ve bağımsız tüccarın yaptığı alımlarda tüccar büyük oranda kendi sermayesini kullanırken, mubayaacıların alımlarında devlet sermayesi ile alım yapıldığını gözlemlemekteyiz. Bu bölümde kısaca üzerinde duracağımız konular, bahsi geçen üç alım bölgesinin özellikleri, bunların İstanbul'un tedariki için görece önemleri ve bu bölgeler üzerinden gerçekleştirilen alımların genel yapısı (aracı-alıcıların rolü) olacaktır.

1) *Karadeniz iskelelerinden yapılan alımlar:* İlk olarak dikkat çekmemiz gereken nokta, 18. yüzyılın ortasında İstanbul'un hububat ihtiyacının büyük çoğunluğunu karşılayan Karadeniz iskelelerinin (Güçer, 1952) 18. yüzyılın son çeyreğine gelindiğinde artık ikinci sıraya gerilemiş olmasıdır (Güran, 1988). Karadeniz kıyılarından halen alım yapılmasına karşın bu alımların İstanbul'un ihtiyacı için yapılan tüm alımların yalnız küçük bir kısmını karşılayabildiği söylenebilir. Bunun nedeni Kapan tüccarının geleneksel olarak alım yaptığı bölgelerde imparatorluğun siyasi-askeri kontrolünün azalmış olması ve genel olarak Karadeniz ticareti üzerinde tam denetiminin imkânsız hale gelmesidir. Ayrıca, yerel düzeyde alım fiyatları

üzerinde baskının artmasıyla birlikte satış fiyatında çok fazla pazarlık şansı olmayan Kapan tüccarının kazançları sekteye uğramıştır.

Bu dönemde kapan tüccarının mali gücünün eskiye kıyasla azaldığı ve iktisadi durumlarının peşin ödeme ile büyük miktarda hububat almalarına el vermediği tespit edilmektedir (BOA., ZD 19 (17/1), (87/1)). Bu yüzden peşin ödeme yapmak yerine köylüden hububatı veresiye almaya başlaması, köylünün mağdur olmasına sebep olmaktadır. Bunun yanında durumu zaten kötü olan tüccarın, kendi içindeki rekabeti daha yüksek fiyatlar taahhüt etmelerine yol açmakta, dolayısıyla ya üretici mağdur edilmekte ya da satış fiyatı yükseltilmektedir. Bu durum aynı zamanda kapan tüccarının, daha önceki zamanlarda sahip olduğu, bölgede herkesten önce alım yapma hakkının da fiili olarak sona erdiği anlamına gelmektedir. Nitekim, bir emirden anlaşıldığı üzere, ellerinde yeterli sermaye olmadan ve yeterli hububat alamadan iskelelerde bekleyen kapan tüccarının gemilerine diğer tüccarın aldığı hububatın yüklenip bir an önce İstanbul'a gönderilmesi yani o güne kadar geçerli olan sıra kuralına uyulmaması istenmektedir (BOA., ZD 19 (97/1)). Bu emirden anlaşılacağı gibi, kapan tüccarının kendi sermayesiyle alım yapan aracı-girişimciler yerine zamanla, yalnızca navlun ücreti ile çalışan taşımacı-aracılara dönüştüğünü görüyoruz. Aynı defterde kapan tüccarının elinde yeterli sermaye olmamasının, hububatın iskelelerde bekletilmek zorunda olduğu, Mısır'dan hububat alımında etkin olarak yer alan tüccarlara alım için izin verilirse hayırlı olacağı belirtilmektedir. Bu emirde Zahir Nazırı yerel otoritelerden kapan tüccarının tepkisini çekmemek amacıyla bu alımın gizli tutulmasını istemekte ve bağımsız tüccarın gemilerinin birlikte hareket edeceğini söylemektedir (BOA., ZD 19 (100/1)).

Eskiden kapan tüccarının ağırlıklı olarak alım yaptığı bu bölgelerde, kapan tüccarının önemi azalırken mubayaacının rolü tam tersi biçimde artmaktadır. Mubayaacıdan, eskiden yalnız kapan tüccarının alım yaptıkları bölgelerde, kendisine verilen sermaye ile hububat alımı yapması ve kapan tüccarının peşin ödeme yapmadan hububat almasını engellemesi istenmektedir (BOA., ZD. 19 (17/1), (90/1)). Yine bir başka belgede tüccara bağlı adamların birbirleriyle rekabet edip fiyatı yukarıya çekmesinin önlenmesi vurgulanmakta, daha önce büyük oranda kapan tüccarının alım yaptığı, Karadeniz ve Tuna sahilleri hububatının üçte birinin mubayaacı tarafından alınması istenmektedir (BOA., ZD 19 (27/1)).

2) Mısır ve Yafa iskelelerinden yapılan alımlar: Mısır ve civarından yapılan alımlarda özellikle Müslüman bir tüccar ağının, kendi sermayesiyle ve rayiç fiyata alım yapmak üzere taahhütte bulunduğunu görmekteyiz (BOA., ZD 19 (6/1), (12/1), (1 2/3), (38/1), (7 0/02)). Bu tür 'bağımsız' (Kapan'a kayıtlı olmayan) tüccar devlet için alım yapmak üzere Zahir

Hazinesi'nden borç para alabilmekte, fakat devletin memurlarından farklı olarak yaptıkları alım için tüm riski üstlenmeleri gerekmektedir. Bu tüccarın devlet için yaptığı alımlarda karşılaştığı riski kimi yazışmalarda gözlemlemek mümkündür: Bir grup tüccar, 1795 tarihli Zahire Defteri'nde Mısır ve Yafa civarında yaptıkları alımlara ek olarak, Tuna kıyılarından darı almak üzere Zahire Hazinesi'ne borçlanmış ve bu parayla 12,000 kile darı almışlardır. Alım fiyatını yüksek bulan devlet bu darıyı almayı reddeder, ama tüccara Anadolu sahillerinde satış yapmaları için izin verir (BOA., ZD 19 (4/1)). Bu belgeden, söz konusu anlaşmanın tüccarı ne ölçüde zarara soktuğu anlaşılmamaktadır, fakat tüccarın merkezi yönetim ile olan ilişkisinin esnek bir 'müteahhitlik' anlaşması olarak görüldüğü söylenebilir.

Bu gruptaki tüccarın yerel düzeyde ne şekilde alım yaptığına ve fiyatın hangi koşullar altında belirlendiğine dair bilgimiz kısıtlıdır. 1796 yılına ait bir belgede "*Mısır tüccarından*" diye tanımlanan bir grubun birbirine aile bağları ile bağlı, Giritli ve Rodoslu tacirlerden müteşekkil oldukları, ortak biçimde hareket ettikleri ve alımları Mısır'daki adamları vasıtasıyla yaptıkları anlaşılmaktadır (BOA., C. İKT. 6 38 (29 N 1210 [7 4 1796])). Bu belgelerde hububatın kime ait olduğu ve hangi fiyata alım yapıldığı belirtilmemektedir. Yalnızca "*rayiç-i vakt üzere*" hububat sahiplerine nakit ödeme yapılacağı söylenmektedir. Zahire defterlerinde ise Mısır'dan yapılan alımlarda hasadın son birkaç senedir Nil'in durumu nedeniyle verimli olduğu ve fiyatın düşük belirlendiği belirtilmekte ve Mısır idarecileri Murat ve İbrahim Beylerin alımları kolaylaştırmaları istenmektedir (BOA., ZD 19 (155/1)). Yine daha erken bir tarihte yukarıda bahsedilen grubun önemli isimlerinden Fırtuna El-Hac Ahmed Kapudan'ın, 10,000 kile buğdayı kiraladığı Venedik gemileriyle İstanbul'a getirmek ve *rayiç* fiyat'a Kapan'da satmak üzere izin aldığını görmekteyiz. Bu 1791 tarihli belgede de söz konusu tacirin "*mahfuz-ı ticaret-i Mısır*" olduğu belirtilmekte, ve yerel otoriteler tarafından desteklenmesi istenilmektedir (BOA., C. İKT. 6 56 (18 C 1205 [22 2 1791])). 1794 yılına ait bir belgede İzmir'de yerleşik bir İngiliz tacirinin de kendi sermayesiyle Mısır'dan hububat aldığı ve İzmir'de depolanan hububatı İstanbul'a getirmesi için bu kişiye izin verildiği görülmektedir ((BOA., ZD. 19 (34/1)). Benzer bir izin, Yafa'dan ve Mısır'dan kendi sermayesiyle hububat almış ve bu hububatı Tersane'de geçerli fiyattan ("*emsaline verilen fiyat üzere*") satmak isteyen Osmanlı yöneticilerine de verilmiştir (BOA., ZD 19 (37/1), (70/0 1)). Merkezi yönetimin bu alımlarda siyasi destek sözü vermesine rağmen, riski paylaşmada aktif bir rol oynamadığını görüyoruz.

3) *Akdeniz iskelelerinden yapılan alımlar*. İstanbul için yapılan alımların sağlandığı üçüncü bölge Akdeniz kıyılarıdır. 18. yüzyılın ortasında İstanbul'un genel alımları içinde küçük bir orana sahip olan bu bölge 18. yüzyılın son çeyreğinde Karadeniz'e bağlanan alım bölgeleri üzerindeki kontrolün güçleşmesi ile önem kazanmıştır. 1794/95 yılına ait Zahire Defteri'nde

“İstanbul’un anbarı” olarak tanımlanan bu alan özellikle Tekfurdağı, Karaağaç, Urfan, Selanik ve Golos iskelelerine bağlı tarım arazilerini kapsamaktadır (BOA., ZD 19 (19/1), (23/1), (48/01)).

Bu bölgelerden yapılan alımlarda kendi sermayesiyle iş yapan bağımsız ya da Kapan’a kayıtlı tüccarlar yerine devlet sermayesi ile, bir nevi memur olarak görevlendirilmiş “mubayaacılar” rol oynamaktadır. Mubayaacılar, satın aldıkları ve depoladıkları tahılı, kiraladıkları gemilerle Tersane-i Amire’ye yollayan mubayaacılar hizmetleri karşılığı “ondalık” denilen, yaptıkları alımın onda birine tekabül eden miktarda tahıl ile ödüllendirilmektedirler. Şüphesiz devlet sermayesiyle alım yapan ve aracılıkları karşılığında ondalık üzerinden gelir elde eden mubayaacılar hem risk, hem de kar potansiyeli açısından kapan tüccarı ve bağımsız tüccardan farklı bir konumda durmaktadırlar. Burada özellikle vurgulamak istediğimiz şey Osmanlı yönetiminin farklı bölgelerden alımlarda farklı alım usulleri (aracı alıcıların kimler olduğu ve bu aracılarla nasıl ilişki kurdukları) belirlemeleridir.

Bu dönemde iaşe kurumlarında ortaya çıkan değişiklikleri anlamak üzere sormamız gereken ilk soru, neden Kapan tüccarı geri planda kalmış ve mubayaacılar önem kazanmıştır sorusudur. Bu soruyu cevaplarken dönemin konjonktürel değişikliklerinin İstanbul’da nihai ürün fiyatları üzerinde yarattığı baskı karşısında yöneticilerin nasıl ve hangi araçlarla tepki verdiğini anlamamız gerekmektedir. 18. yüzyılın son çeyreğinde bir yandan İstanbul’un artan nüfusu, bir yandan da geleneksel alım bölgelerinde artan siyasi ve askeri sıkıntılar hububat alım fiyatlarının artması yönünde bir baskı yaratmıştır. İstanbul’daki satış fiyatlarının aynı nispette artmaması ancak aracılardan kazanç marjlarının sıkı kontrolü ile mümkün olabilecektir. Tam da bu yüzden 18. yüzyılın son çeyreğinde devlet eliyle alımlar arttırılmış, bu alımların zaman içinde fazla ya da eksiklerini dengeleyebilmek üzere kademeli olarak yeni devlet ambarları inşa edilmiş ve nihayet Zahir Nezareti’nin kurulmasıyla devletin İstanbul’un tahıl ihtiyacını karşılamada giderek artan rolü kurumsallaştırılmıştır.

18. yüzyıl ortasında büyük oranda İstanbul’un iaşesini sağlayan Karadeniz ve Tuna kıyılarının artık yeterli olmaması sebebiyle İstanbul için yapılan alımların bir kısmı Akdeniz iskelelerine kaymıştır. Akdeniz iskelelerine bağlı üretim sahalarından kaçakçılık yapılmasının engellenmesi Karadeniz ve Tuna kıyılarına oranla daha zor olmaktadır. Nitekim, Akdeniz iskelelerinden yapılan kaçakçılığa ilişkin uyarılar çok sayıda belgede yinelenmektedir (BOA., ZD 19 (19/1), (21/1), (22/1), (31/1), (32/1), (43/1)). Kaçakçılığın kolaylaşması ile hem düşük seviyedeki resmi alım fiyatları uygulanamaz olmuş, hem de bağımsız aracılardan kendi sermayeleri ile İstanbul’un tedarikinde rol alma saikleri azalmış ya da tamamen ortadan kalkmıştır. Bu bağlamda yönetimin önünde iki seçenek vardır: Birincisi resmi satın alma

politikasını terk etmek ve fiyatların yükselmesine izin vermek suretiyle İstanbul'un iâşesini sağlamak; ikincisi ise bağımsız araçlar yerine devlet sermayesiyle alım yapan ve hizmetleri karşılığında yüksek bir ücret alan resmi araçlara başvurmak. İlk seçeneğin çıktığı fiyatlarında kısa süreli olsa da büyük bir artış ve nihayetinde siyasi-sosyal ayaklanmalara sebep olmadan uygulanabilmesi, en azından ciddi ve kapsamlı bir sübvansiyon politikası olmadan sürdürülebilmesi, mümkün gözükmemektedir.⁴ Bu yüzden mubayaa sistemi şiddetle eleştirilmiş ve kaldırmasına dair ciddi öneriler yapılmış olmasına rağmen nihayetinde Osmanlı yönetiminde birtakım kurumsal değişikliklerle birlikte mubayaa sisteminin korunmasına ve bazı açılardan genişletilmesine karar verildiği gözükmektedir (Ağır, 2013).

Bu bölümde mubayaa politikasının fiyatlandırma ile ilişkisini ve neden bir sübvansiyon politikasının tercih edilmemiş olabileceğini anlamak üzere Zahire Defterleri'nden topladığımız ve yukarıda Tablo 2'de sunduğumuz veriyi kullanarak bir 'hipotetik' değerlendirme sunuyoruz. İstanbul için yapılan alımlarda fiyat kontrolü ve zorunlu alımlar olmadığı bir durumda buğday fiyatını tahmin etmeye çalışıyoruz. Böylece bir mubayaa politikası olmadığı zamanda Osmanlı yönetiminin İstanbul'a aynı miktarda ve aynı fiyatta hububat sağlanması için sübvansiyona ne miktarda para harcaması gerektiğini tahmin edebiliriz. Bu karşıolgusal (*counterfactual*) senaryoda piyasa fiyatını bilmemiz mümkün olmadığı için elimizdeki verilerden piyasa fiyatı için bir temsili değer (*proxy*) belirlemeye çalışıyoruz.

Tablo 2'ye kaynaklık eden Zahire Defteri'nde kaçakçıların Akdeniz iskelelerinden satın alınan hububat için önerdiği fiyat 153 para'dır. Hububat piyasasında zorunlu alım ve fiyatlandırma olmasaydı hububatın piyasa fiyatının kaçakçılıktaki risk priminden ötürü kaçakçıların ödediği fiyattan (153 para) düşük ve ortalama yasal fiyattan (102.5 para) yüksek bir fiyat olacağını söyleyebiliriz. Akdeniz'in bu tür düzenlemelere tabii olmayan bölgelerinde de piyasa fiyatının 3.47921 guruş/ kile ya da 139.2 para/kile⁵ olduğunu yani 102.5 – 153 para aralığında bulunduğunu görüyoruz. Ayrıca Selanik'teki hububat sahiplerinin de aynı dönemde mubayaacılardan kile başına 4.5 guruş talep ettiklerini, aksi takdirde hububatı yabancılara satma izni verilmesini istediklerini görüyoruz. Bu da herhangi bir ihracat yasağı olmaması durumunda en az 180 para almayı bekledikleri anlamına gelir. Sübvansiyonun devlete maliyetini abartılı biçimde tahmin etmekten kaçınmak amacıyla bu alternatif fiyatlar içinde en düşük olanını (139.2) piyasa fiyatı için temsili değer olarak kullanıyoruz. Buna göre fiyat

⁴ 18. yüzyıl sonunda Avrupa'da hububat piyasalarında serbestinin sağlanması ile ortaya çıkan sorunlar da buna işaret etmektedir. Bkz. Kaplan (1976), Grab (1985), Bernardos Sanz (2003).

⁵ Bu fiyatı 0.8001'i 5.9'a (1 guruşun gümüş gram değeri) bölüp, 25.656 (1 kileye denk kilogram) ile çarparak elde ettik. Toskana fiyatları için kaynak: Paolo Malanima, <http://www.iisg.nl/hpw/malanima.php>.

kontrolü olmadığı durumda devletin Akdeniz kıyılarından yaptığı alımlarda buğday için kile başına fazladan 36.7 para ödemek zorunda kalacağını tahmin ediyoruz.

Bu tahmine göre İstanbul'un tükettiği hububatın zorunlu alımlar ve fiyatlandırma yerine sübvansiyon edilmesi durumunda devlet bütçesi için fazladan yaratacağı yükün alt sınır ve üst sınır tahminlerini aşağıda sunuyoruz. Alt tahmin sübvansiyonun Zahire Defterlerine göre İstanbul için alınması planlanan toplam 3,000,000 kile için yapıldığını varsayar. Üst tahmin Tablo 1'de İstanbul'un ihtiyacı olarak tahmin ettiğimiz 4,310,882 kile'nin tamamı için sübvansiyon yapıldığını varsayar.

Tablo-3. Tahmini Sübvansiyonun Bütçede Payı

Alt Sınır (Tahmini)	Üst Sınır (Tahmini)
36.7 para *3,000,000	36.7 para *4,310,882 kile
2,752,500 guruş	3,955,234 guruş
419,300 pound sterling	843,496 pound sterling ⁶
15.3 % ⁷	21.9 %

Bu tahminler fiyat kontrolünü hububatın ve ekmeğin satış fiyatına yansıtmadan kaldırmanın, yani mubayaa sistemini sübvansiyon ile ikame etmenin hükümet harcamalarını ciddi biçimde arttıracığına (% 15.3-21.9) işaret etmektedir. Üstelik bu tahminler halihazırdaki alımların büyük kısmının Akdeniz kıyılarından yapılmakta olduğu ve alım fiyatlarının görece yükseldiği 1794/95 Zahire Defterlerine dayanmaktadır. 18. yüzyılın ortalarında, alımların çoğunun Karadeniz kıyılarından ve miri fiyata göre yapıldığı bir dönemde, fiyat kontrolünü kaldırmak ve yerine sübvansiyon sistemini getirmek çok daha maliyetli olacaktır.

Yukarıdaki inceleme hububat fiyatlarını düşük tutmak için yüksek maliyetli bir sübvansiyon politikası yerine neden öncelikli alımlara ve fiyat kontrolüne dayanan bir mubayaa politikasının tercih edildiğini anlamamıza yardımcı olur. Bu mubayaa politikasının maliyetsiz olduğu anlamına gelmemektedir. Herhalukarda piyasa fiyatından düşük bir fiyatta alımları zorunlu tutmak istifçilik ve kaçakçılığı teşvik edecektir. Bu anlamda mubayaa politikası ancak karaborsayı 'kabul edilebilir' seviyelerde tutmak için yapılan harcamaların sübvansiyon maliyetini aşmadığı sürece iktisadi açıdan makul olacaktır.⁸ Bu harcamaların hacmi iki faktöre dayanır:

⁶ 1 pound 15 guruş olarak hesaplanmıştır. Bu sayı 1798 için Şevket Pamuk'tan alınmıştır. Bkz. Pamuk, *A monetary history of the Ottoman Empire*, s. 168.

⁷ Hükümet harcamaları içindeki payı

⁸ Burada 'kabul edilebilir' ile kastedilen İstanbul'a gönderilen hububatın siyasi ve sosyal dengeyi bozacak kadar düşmesine sebep olmayan, farazi bir miktardır.

i) merkezi yönetimin kaçakçılığı denetlemek/engellemek için ne ölçüde aracılardan hizmetlerine ihtiyaç duyduğu

ii) merkezi yönetimin aracılardan mubayaanın amaçlarına uygun hareket etmesini sağlamak için sahip olduğu araçlar ve maliyetleri

Merkezi yönetim, kaçakçılığı denetlemek üzere merkezi fazla sayıda aracıya ve yetki delegasyonuna ihtiyaç duymuyorsa, aracılara vermesi beklenen teşvik ve ödemeler sınırlıdır. Eğer kaçakçılığın izlenmesi ve önlenmesinde aracılardan önemli bir rol oynuyorsa, bu aracılardan kendi çıkarları uyarınca davranmamaları (örneğin hububat sahiplerinden kaçakçılığa göz yummaları için rüşvet almamaları) için yeterli bir teşvik ve ödül sistemi gerekmektedir. Bu bölümde hem teorik, hem de araştırmamızdaki ampirik bulgulardan yola çıkarak mubayaacıların merkezi yönetimin amaçlarından nasıl ayrıldığını ve ne şekilde (hangi kurum ve politikalarla) Osmanlı yönetiminin mubayaa sistemini daha etkin hale getirmeye çalıştığını inceleyeceğiz.

Teorik olarak mubayaacıların alım sistemi içinde merkezi yönetimle arasındaki çıkar çatışmasının üç kaynağı vardır. Birincisi, eğer mubayaacı yaptığı harcamalar için (örneğin ambar için kira ödemeleri, taşıma maliyetleri vs.) herhangi bir geri ödeme alıyorsa yaptığı harcamaları şişirme yoluyla fazladan kazanç elde edebilir (*cost padding*). İkincisi, eğer mubayaacının satın alma sürecinde belirlediği fiyatı maliyetsiz bir biçimde gözlemlemek/teyit etmek merkezi yönetim için mümkün değilse, mubayaacı yerel alım fiyatını merkeze bildirdiğinden daha düşük tutarak farkı kendine ayırabilir (*underpayment*). Üçüncüsü, mubayaacının her bir bölge için belirlenen toplam miktarı hububat sahiplerine 'adil' bir şekilde bölüştürmesinin maliyetsiz bir şekilde denetlenmesi mümkün olmadığı müddetçe mubayaacı rüşvet karşılığında kimi hububat sahiplerinin mubayaa içindeki payını, diğerleri pahasına düşürerek kazanç elde eder. Burada dikkat çekmemiz gereken nokta bu farklı tipte usulsüzlüklerin jeopolitik koşullar ve iase kurumlarının yapısına göre artıp azalabileceğidir. Örneğin, ondalık usulü yapılan bir ödemede ikinci tip usulsüzlük olasılığı artacakken, kaçakçılığın doğrudan denetlenemediği bir ortamda hem ikinci, hem de üçüncü tipte usulsüzlüklere daha fazla rastlanabilecektir.

İktisat yazınında *principal-agent* sorunları olarak bilinen ve asimetrik bilgi dağılımının ve birbiriyle çatışan çıkarların olduğu her tür amir-memur ilişkisinde görmeyi umduğumuz bu üç tip sorunu Osmanlı merkezi yönetimi ve mubayaacılar arasında da görmekteyiz. Bu bölümde arşiv kaynakları ışığında yukarıda geçen sorunlara dair bulguları sunacağız. Bunu yaparken mubayaa sisteminin özelliklerinin 1790 öncesi ve sonrasında nasıl farklılaştığını ve bu özelliklerin mubayaacılarla merkez arasındaki ilişkileri nasıl şekillendirdiğini inceleyeceğiz.

4.2 1790'lara Kadar Mubayaa Sistemi

1) Ondalık ödeme: Zahir Nezaleti'nin kurulduğu döneme kadar mubayaa sistemi büyük oranda ondalık ödemelere dayanıyordu. Bu tür bir oransal ödeme sözleşmesi yerine sabit ödemeli bir sözleşme masrafların şişirilmesi gibi sorunları ortadan kaldırılabildi, fakat böylesi bir anlaşmanın tercih edilmediğini görüyoruz. Bunun nedeni muhtemelen böyle bir sabit ödeme sisteminde aracılardan satın alabildikleri kadar çok hububatı düşük fiyata alarak kısa vadede gelirlerini maksimize etme çabalarının, uzun vadede üreticilerin toprağı terkine ve toprağın verimsizleşmesine sebep olacağı öngörüsüdür. Bunun yanı sıra sabit ödeme sisteminde ondalık sisteme kıyasla mubayaaacının karşılaştığı tarımsal üretimin iniş çıkışlarından kaynaklanan risk daha fazla olmaktadır. Bu sebeplerle 18. yüzyılın son çeyreğine kadar Osmanlı yönetimin öncelikli olarak kullandığı ödüllendirme sistemi ondalık ödemelere dayanır.

2) Mukayeseli kota ve fiyat sistemi: Mukayeseli kota sistemi Karadeniz kıyılarından yapılan alımların İstanbul'un tedarikinde en büyük payı aldığı yıllarda iyi işleyen bir sistemdir. 1755-62 yılları arasında bu bölgelerden yapılan alım yukarıda hesapladığımız, İstanbul'un 18. yüzyılın sonunda ihtiyaç duyduğu hububatın yüzde 75'ine (3 milyon kilonun üstünde bir miktara) tekabül etmekte ve o bölgeler için belirlenmiş kotaların hemen hemen hepsini karşılamaktadır (Bkz. Ek 3, 4 ve 5.) . Alım sisteminin bu derece etkin olması büyük oranda Osmanlı jeopolitik koşullarına dayanmaktadır. 1774'e kadar Osmanlı yönetimi Boğazlar'ın ve Karadeniz'in tam kontrolü sayesinde kaçakçılığı engellemek de zorlanmıyordu. Gemilerin izinsiz bir şekilde Karadeniz'den Akdeniz'e geçmesi kolaylıklar denetlenebiliyor, özellikle Tuna ve Karadeniz kıyılarından yapılan hububat alımlarının güzergahı görece az sayıda aracı tarafından denetlenebiliyordu. Bir başka deyişle merkezi yönetimin kaçakçılığı denetlemesinin daha kolay olduğu bir jeopolitik konjonktürde, aracılardan kendi çıkarları için merkezi direktiflere uymamasının getirileri düşüyor, yeniden dağıtım merkezi yönetim için daha az maliyetli hale geliyordu.

Karadeniz ticareti üstündeki kontrolün büyük ölçüde Osmanlı-Rus savaşları sonucu azalması ile birlikte Osmanlı yönetimi Tuna ve Karadeniz kıyılarından daha önce olduğu gibi düşük fiyatlarda alım yapmakta zorlanmaya başladı. Diğer bir deyişle, İstanbul için düşük/kontrollü fiyattan yapılan alımlardaki miktarlar belirlenen fiyata daha duyarlı hale geldi. Hububat sahiplerinin kaçakçılık yapabilme imkanlarının artması ile merkezi yönetimin aracılardan için yukarıda belirttiğimiz türde (rüşvet ile kotanın usulsüz dağıtımı ya da düşük fiyatlandırma) yasal olmayan gelir/rant kaynakları arttı. Dahası hububatın kontrol edilmeyen (dış dünyada

belirlenen) fiyatı arttıkça kaçakçılıktan beklenen gelirin ve rüşvet oranlarının artması ile mubayaacının bölgeden yapılan kaçakçılığa göz yumması ve bu bölgede üretilen hububatı olduğundan az rapor etmesi olasılığı artabilir.

Kısaca Karadeniz ticareti üzerindeki kontrol tekelinin kırılması ile mubayaacıların merkezi yönetimin direktiflerine uymasını sağlamak daha zor, daha maliyetli hale gelmiş olmalıdır. Bunun bir sonucu olarak 18. yüzyılın son çeyreğine ait arşiv belgelerinde ve bürokratların yazdığı risalelerde sürekli olarak mubayaacıların görevi suiistimal etmelerine dair şikâyetlere rastlamaktayız. Bu kaynaklarda iki tür suiistimalden bahsedilmektedir. Birincisi, hububat sahipleri arasında servet ve nüfuz açısından eşitsizliklerin sonucu olarak, mubayaa sürecinde yapılan haksız uygulamalardır. Resmi düzenlemeye göre mubayaacıların her hububat sahibinden alacakları miktarı üreticilerin “hal ve tahammülüne göre” belirlemeleri gerekiyordu. Fakat bu düzenlemenin muhatabı olanların içinde küçük bir araziyi işleyerek kıt kanaat geçinen köylüler de, iltizam ve malikâne vasıtasıyla vergi toplama yetkileri edinmiş büyük çiftlik sahipleri de bulunmaktaydı. Bu tür bir eşitsiz yapıda yerel nüfuz sahiplerinin mubayaa yükümlülüklerinin dağıtımı sürecine kendi çıkarları doğrultusunda müdahale etmeleri pek şaşırtıcı değildi.

Yerel nüfuz sahiplerinin mubayaa sürecinde müdahaleleri özellikle pek çok idari yetkinin merkezi otorite tarafından bu gruplara devredildiği ve henüz gerekli denetim ve kontrol mekanizmalarının kurulmadığı bir dönemde ciddi suiistimallerin yolunu açıyordu. Örneğin 1767’de Selanik yakınındaki Langaza kazası ayanının, kendi hububatlarının bir kısmını saklayarak köylüyü kendilerine düşenden daha fazla hububat vermeye zorladıklarından şikâyet ediliyordu. Mubayaacıya gönderilen emirde bölgedeki büyük çiftlik ve ambar sahiplerinin isimleri veriliyor ve herkesten önce bu isimlerden hububatın sağlanması isteniyordu (BOA., C. ML. 29505 (1181 [1767])). Benzer bir şekilde, Süleyman Penah Efendi (d. 1785), 1769’da Mora ziyareti sonrası yazdığı layihada bölgeye atanan mubayaacıların yerel nüfuz sahibi kimselerle birlik olup, köylüleri hububatlarını ucuz fiyata bu kimselere satmaya zorladığından bahsediliyordu (Penah Efendi Mecmuası, 1769).

Mubayaa sürecinde zengin hububat sahipleri (*bey ve ayan*) ile yoksul köylüler (*fukara-yı reaya*) arasındaki eşitsizlik ikinci grubun tarımsal dalgalanmalara karşı düzenli gelir sağlamakta zorlanmalarından da kaynaklanıyordu. Zengin çiftlik sahipleri ve ayan çoğu zaman küçük çiftçilere ürünleri için hasat öncesinde borç veriyordu. Birçok belgede bu tür borç anlaşmalarında pazarlık gücü düşük olan çiftçilerin kötü şartları kabul etmek zorunda kaldığı belirtilmektedir. Hasat öncesi pazarlıklarda, ayan daha uygun bir zamanı bekleme seçeneğine sahip olmayan köylüye düşük fiyatları kabul ettirebiliyordu; bir başka deyişle,

köylü için arzın fiyat esnekliği ayan ya da büyük çiftlik sahipleri için arzın fiyat esnekliğinden düşüktü. Köylünün bu tür düşük fiyattan satımı kabul etmesi, yani yüksek maliyete borçlanması uzun vadede bir çok köylünün borçlarının birikmesi ve bazı durumlarda toprağını terk etmesi ya da kaybetmesi anlamına geliyordu. Merkezi yönetimin aşağıda daha ayrıntılı açıklayacağımız üzere mubayaa sisteminden değişikliklere giderken aynı zamanda ayanın bu tefeci rolünü de işlevsizleştirmek istiyor; bunun için çok başarılı olmasa da kendi aracı-memurlarının kredi dağıtımını yaygınlaştırmaya çalışıyordu.

Hububat sahipleri arasındaki eşitsizliklere ek olarak, resmi arşiv belgeleri mubayaacının iltizamın yaygınlaşması ile iltizam olarak satılan bu mevkiyi, aslında yasal olmayan kaynakları da olan, bir gelir kapısı olarak gördüğünü göstermektedir. Örneğin 1758 yılı gibi erken bir tarihte dahi genellikle o bölgenin ayanı içinden bir kimsenin mevkiinin iltizam usulü (açık arttırmada en yüksek fiyatı ödeyene) satışı sonunda mubayaacı olduğu görülmektedir. Bu göreve gelmek için ciddi bir yatırım yapan mubayaacıların hububat yükümlülüğünü aynı olarak ödeyemeyen çiftçiyi nakit olarak ödemeye zorlandığına da rastlanmaktadır (BOA., C. ML. 21615 (1171 [1758])). Merkezi yönetim kimi belgelerde bu tür uygunsuz davranışları doğrudan ofis satışına ve buna bağlı olarak mubayaacının rant arayışının meşrulaştırılmasına bağlamaktadır. Fakat, bu şikayetlere rağmen mubayaacılığın *mukataa* olarak satışı Zahir Nezaretinin kurulmasına (1795) kadar devam etmiş gözükmektedir.⁹

Mubayaacılık yetkisinin satılması, İstanbul için yapılan yeniden dağıtım politikasına uygun gözükmektedir. Peki öyleyse neden Osmanlı yönetimi bu tür satışların önüne geçmemiştir? Bu dönemde genellikle yenilgiyle sonuçlanan savaşların ciddi mali sıkıntılara yol açması ile iltizam ve malikane sisteminin yaygınlaştığını biliyoruz.¹⁰ 18. yüzyıl Osmanlı taşra yönetimi üzerine çalışmasında A. Yaycıoğlu bu sistemin nasıl çalıştığını açıklamaktadır. Bu açıklama iltizam sisteminin mubayaanın işleyişi üzerindeki etkisini anlamamıza yardım edebilir:

“17. yüzyıldan itibaren valiler ve mütesellimler vergilendirme sürecini yerelde sürdürmek üzere buyrulduklar vasıtasıyla ayan ve kocabaşılar atamaya başladılar. Ama valilerin ve mütesellimlerin geleneksel olarak bu görevleri yerel nüfuz sahiplerine ve eşrafa sattıkları görülmektedir. Çoğu zaman bu alıcılar valilere mütesellimlere vergileri ön ödeme ile ödediler ve ödedikleri bu miktarı faiziyle karşılamak üzere

⁹ Çizakça'nın belirttiği gibi, mültezim herhangi bir girişimci gibi risk almaktadır. Eğer iltizamı edinmek ve sürdürmek için harcadığı maliyetten daha fazla gelir elde edebilirse karlı bir iş edinmiş olacaktır. Bkz. Çizakça, M. “Tax Farming and Resource Allocation in the Islamic Societies of the Past” Bogazici Üniversitesi Institute of Social Sciences, Research Paper 86-04.

¹⁰ İnalçık, ‘Military and fiscal transformation’; Cezar, *Osmanlı maliyesinde bunalım*; Darling, *Revenue-raising and legitimacy*.

vergiyi (ve diğ er mali yükümlülükleri) tevzi yoluyla yerel toplulukların vergi ödeme yükümlülüğünde olan halkına dağıttılar” (2008).

Bu tür satış pratiklerinin yaygınlaşmasında mütesellimlerin merkezi yönetimin emirlerine rağmen mubayaacılığı da diğ er görevlerle birlikte satmalarının rolü olduğunu düşünmemiz mümkün. 1780’lerin başında, son birkaç yıldır mubayaacılık yetkisinin ‘caize’ karşılığı satılmaya başlandığı ve bunun köylüler için pek çok soruna yol açtığı anlatılmaktadır. Mubayaacılar söz konusu yetkiyi satın almak için yüksek ödemeler yaptıklarını belirterek hububat sahiplerinden, özellikle küçük üreticilerden yaptıkları zorunlu alım taleplerini arttırmışlardır. Bu ve benzer bahanelerle mubayaacılar kimi zaman köylüye aldıkları hububat karşılığı yapmaları gereken ödemeyi yapmıyor, kimi zaman da mubayaa emirlerinde belirtilen ‘adil’ oranların üstünde taleplerde bulunuyorlardı (BOA., C.BH. 8836 (1196[1781-82])). Bu belgeye göre mubayaacılık yetkisini satın almak için tek bir kişi 14,000 guruş (1273 pound sterling) ödemektedir. Bu kadar yüksek bir ödeme bu konumun oldukça karlı bir yatırım olarak görüldüğüne işaret etmektedir.¹¹ Bu satışta mubayaanın kapsadığı bölgenin 120,000 kile (3079 ton) buğday—üst tahmin—¹² ve bu buğday için ödenek fiyatın 1.5 guruş olduğu düşünüldüğünde,¹³ mubayaacı tarafından yasal olarak kazanılabilecek miktar 18,000 guruş olarak hesaplanmaktadır. Bu da mubayaacının yaptığı yatırımdan yasal olarak yaklaşık 4,000 guruş (364 pound sterlings) kar etmesi anlamına gelir.

1789-90 yılında, Zahir Nezarati’nin kurulmasından yalnız birkaç yıl önce Osmanlı yönetimi mubayaacılık satışlarına son verildiğini duyurur ve tüm kazalara mubayaacıların bu mevkii için ödeme yaptıkları gerekçesiyle istedikleri fazladan ödemenin meşru olmadığına dair emirler yollar (BOA.,HAT 205/10732 (1204[1789-90])). Fakat mubayaacılık satışlarını durdurmaya yönelik tüm bu girişimlere rağmen, 1805-1806 yılından bir belge söz konusu pozisyon için mubayaacıların hala ubudiyet nev’inden ödeme yaptıklarını göstermektedir (BOA., HAT 120/4864 (1220 [1805-06])).

Mubayaacılığın kârlı bir mevkii olarak görülmesinin nedeni, muhtemelen yalnızca mubayaacıların edinmeyi umdukları yasal gelir değildi; mubayaacıların erişim imkânı buldukları yasal olmayan kazançlar da mubayaacılığa olan yüksek talebin açıklayıcılarından biriydi. Elimizdeki kaynaklar bu suiistimleri ve haksız kazançların miktarını tahmin etmemize

¹¹ BOA.,C.BH. 8836 (1196[1781-82]). Bu belgede satılan mubayaacılık Tekfurdağı, Siroz, Yenişehir ve Gümülcine kazalarından yapılan alımları kapsamaktadır. Guruş’un pound’a çevirisinde kullanılan kaynak: Pamuk, *A Monetary History of the Empire*, p. 168.

¹² Bu miktar Selanik’ten bu dönemde yapılması beklenen alımlar için Svoronos’ta verilen miktardır. Bkz. Svoronos (1956), ss. 45-52 ve 379-81. Genelde satın alınabilen miktar bu belirlenen miktardan daha düşüktür. Öte yandan mubayaacının yasal olmayan gelir elde edeceği de umulabilir.

¹³ Bu tahmin BOA.,C.BLD (7053) belgesine dayanır.

el vermiyor. Fakat dönemin konjonktürel değişikliklerin mubayaadan elde edilmesi umulan haksız kazanç kaynaklarını ne şekilde etkilemiş olabileceğine dair bir değerlendirme yapmak mümkündür. Yukarıda bahsedildiği üzere Karadeniz üzerindeki kontrolün azalması ve İstanbul'un hububat ihtiyacını karşılayan ana alanın Akdeniz kıyılarına kayması ile birlikte, kaçakçılığı denetlemenin ve engellemenin maliyeti Osmanlı merkezi yönetimi açısından arttı. Bunun yanında söz konusu dönemde genel anlamda gözlemlenen nüfustaki ve İstanbul'a olan göçteki artışlarla beraber fiyat üzerinde talep kaynaklı bir baskı da oluştu. Bu iki eş zamanlı konjonktürel gelişmenin, verili fiyat politikası göz önüne alındığında, kaçakçılık eğilimini arttıracaklarını söylemek yanlış olmayacaktır.¹⁴ Bunun bir sonucu olarak söz konusu dönemde mubayaacıların merkezi yönetimin direktiflerinin aksine kaçakçılığa göz yumarak edinebileceği yasal olmayan gelirler (rant) artacaktır. İaşe sisteminde 18. yüzyılın sonlarında gözlemlediğimiz ve aşağıda daha ayrıntılı olarak açıklayacağımız kurumsal/siyasi değişiklikler aslında bu yeni sorunlara (merkezi yönetimin mubayaacılar ile daha fazla çatışan çıkarlarına) akılcı bir tepki olarak düşünülebilir. Aşağıda açıklayacağımız gibi bu sorunlar nedeniyle Osmanlı yönetimi daha katı bir iaşe sisteminden (sabit kotalar ve düşük/miri fiyatlandırma), daha esnek bir iaşe sistemine (yerel bilgiyi toplamaya ve yerel katılıma daha açık ve daha yüksek fiyatlandırma) geçmeye çalışmış; bunu yaparken de, ilginç bir biçimde, devletin iaşedeki dahlini (hem sermaye hem bürokratik yapı olarak) arttırmıştır.

4.2.1 Mubayaa Sisteminde Değişiklikler

Yukarıda belirttiğimiz sorunların etkisiyle, Osmanlı yönetimi mubayaa sisteminde çeşitli değişiklikler yaptı. Örneğin yerel tevzi sürecinin denetim-katılım yapısında daha fazla merkezi yönetimin dahli gibi konularda aşamalı, uzun zamana yayılan bir değişim yaşanırken; ondalık sistemin kaldırılıp yerine maaş sisteminin getirilmesi gibi keskin değişikliklere de gidildi. Mubayaacılık pozisyonunun satılması gibi *de facto* sürecin tam takip edilemediği konularda net bir politika değişiklik tarihi belirlemek mümkün olmasa da, siyasi kadroların tercihlerinin nasıl zaman içinde değiştiği izlenebilmektedir.

¹⁴ 18. yüzyılın ortasında Marseilles limanına varan Osmanlı ticari ürünlerini inceleyen Eldem'e göre, "her sene yaklaşık 40 veya 50 bin yük buğdayın (yaklaşık 5 - 6,000 ton) Osmanlı topraklarından Fransa'ya gelirken, bu miktar 1750-54 arasında olağanüstü yüksek bir rakam olan 200,00 yüke (24,000 ton) ulaşmıştır". Bu miktar 1786-89 aralığında 15,000 yüke düşmüştür. Eldem bu düşüşü "Ege'de artan Yunan korsanlığının olumsuz etkileri ve Karadeniz'den gelen buğdayı kesen Rus ilerlemesinin bir sonucu" olarak görür. Fakat bu düşüşte Osmanlı alımlarının bu bölgeye kaymış olması daha önemli bir neden olabilir. Örneğin, 1759/60 (1173) yılından bir Zahire Defteri'nde Tesalya'nın Akdeniz kıyılarından veya güney Ege'den yapılması planlanan alım yokken yukarıda gördüğümüz üzere 18. yüzyılın son çeyreğinde bu bölgeden yapılan alımlar tüm alımların önemli bir kısmını oluşturmaya başlamıştır. Bkz. BOA., ZD 11, pp. 396-7.

Tablo 4. Mubayaa sistemindeki değişiklilerin genel görünümü

Dönem	Ödeme Metodu	Tevzi Şekli	Atama Usulü
1774 öncesi	Ondalık	Toptan yekun	İltizam / satış
1774-1793 arası	Ondalık	Kısmen toptan/ kısmen detaylı (bireysel)	İltizam /satış
1793 sonrası	Maaş	Detaylı (bireysel)	Meritokratik

Mubayaa sürecinin örgütsel özelliklerindeki en önemli değişiklik, 18. yüzyılın ikinci yarısında, merkezi otoritenin yerel tevzi sürecine kademeli olarak daha fazla müdahil hale gelmesidir. Bu tür bir dönüşümün görülebildiği en önemli kaynaklar yerel/kaza kadı sicilleridir. Karaferye sicillerini 1759-1777 yıllarını içeren dönem için inceleyen A. Anastasopoulos, bu zaman dilimi içinde kazada tevzi edilen kotanın toplamı içinde ayrıntılı olarak hububat sahiplerinin isimlerinin ve yükümlülüklerinin belirtildiği miktarın oranının önemli biçimde arttığını göstermiştir. Yani, genel olarak, yükümlülüğün toptan tahsisinin yapıldığı köylerde ve kazaların alt birimlerinde bu toplam tahsisin kimler tarafından ve ne ölçüde karşılanacağına dair ayrıntılı döküm hazırlanması daha yaygın bir uygulama haline gelmiştir.¹⁵ Bunun bir sonucu olarak, 18. yüzyılın sonuna doğru yerel düzeyde düzenlenen ve denetim için merkeze yollanan tevzi defterleri daha fazla ve daha ayrıntılı bilgi içerir hale gelmiştir. Bu tevzi defterleri yalnızca mubayaa yükümlülüklerini değil, yerelde yapılan çeşitli masraflar için belirlenen vergi yükümlülüklerine dair de bilgi sunmaktadır. Bu yüzden hububat yükümlülüklerinin tevzine dair merkezi yönetimin artan ilgisi yalnızca iaşe ile ilgili düşünülmemeli, yönetimin genel olarak vergi kaynaklarını daha sıkı / aracısız kontrol etme çabalarının artması eğilimiyle birlikte düşünülmalıdır.¹⁶ Fakat dikkat çekmemiz gerekir ki bu ayrıntılı listeler yalnızca miri fiyat ile yapılan alımlar için değil, pazarlık içinde belirlenen ve piyasa fiyatı olmasa da gerçek bir alım-satım ürünü olarak düşünölebilecek rayiç fiyatla yapılan alımlar için belirlenmiş miktarları da kapsamaktadır. Bu yüzden yönetimin tevzi sürecinde daha aktif rol oynaması muhtemelen gelirle ilişkili kaygılar yanında nüfuz sahibi kesimlerin mubayaa sürecinde köylüye yükledikleri fazla miktarları iaşe sürecini sekteye sokmadan hafifletmek ve tarımsal üretimin uzun vadede bu aşırı baskılardan çok zarar görmemesini sağlamayı da hedefliyordu.

¹⁵ Anastasopoulos, 1999: 34. Karaferye'nin köyleri için belirlenen tüm miktar içinde 1759'da % 41.9 toptan rakam verir (ayrıntıya girmez). Bu oran 1765'te % 34.8, 1768 ve 1770'de % 38'e, 1777'de % 27.4'e düşer.

¹⁶ Tevzi defterlerinde ayrıntılı dökümlerin artmasının bir başka nedeninin malikâne ve büyük çiftlik sahipleri tarafından elde tutulan toprağın artması olduğu öne sürölebilir. Fakat Anastasopoulos'un belirttiği gibi bunun sadece kendi başına bu kadar yüksek bir değişimi açıklaması akla yatkın gözükmemektedir. Bkz. Anastasopoulos, 1999: 34.

Zahire Nezareti'nin kurulduğu yıl olan 1795 yılında Osmanlı yönetimi bir ferman ile reayanın vergilerin ve mubayaa yükümlülüklerinin belirlenme sürecinde ortaya çıkan haksızlıklardan korunması için tevzi defterlerinin hazırlanmasına dair birtakım düzenlemeler getirdi (Uzunçarşılı). Bunun yanında, incelediğimiz Zahire Defterleri de Zahire Nezareti'nin kurulması ile birlikte kazalar için belirlenen kotalara göre mubayaa sürecinin kazada yerel katılım ve mubayaacılarla pazarlık koşullarının açıkça belirtildiği, daha yakından izlenen bir süreç haline gelmeye başladığını göstermektedir. Bu defterlerde Batı Akdeniz kıyılarındaki iskelelere atanan mubayaacılardan bölge sakinlerinin her birinin “hal ve tahammüllerine göre” ne kadar hububat satabileceklerinin belirlenmesi ve bu raporların İstanbul'a yollanması istenmektedir (BOA., ZD 19 (22/1), (23/1), (32/1), (58/1)). Bu raporların yerel kadı mahkemesinde tüm sakinlerin (hane reislerinin) şahitliğinde hazırlanması istenmektedir. Listeler hazırlandıktan sonra tüm topluluk (belgelerde söylendiğine göre bölgenin önde gelen ayan ya da eşrafi tarafından temsil edilerek) kendileri için belirlenen yükümlülüğü yerine getirmeyi taahhüt ederler. Bu *taahhüt ilamları* listelerle birlikte merkeze yollanır.¹⁷ Bu kuralların, özellikle de kotaların yerel dağıtımının tüm topluluğun huzurunda yapılması kuralının, uygulamada ne derece başarılı olduğunu söylemek kolay değil. Yine de bu tür kurallar köylülerin sürece katılımını teşvik eden ya da haksızlık ve usulsüzlükler karşısında hak arama çabalarını meşrulaştıran düzenlemeler olarak görülebilir.

Yerel tevzi sürecinde İstanbul'un yönetimin daha çok müdahil olma çabalarının bir başka veçhesi mubayaacıların üreticilere kredi sağlayan aracılar olarak görevlendirilmesi uygulamasında ortaya çıkar. Yukarda bahsedildiği üzere, servet ve nüfuz sahibi çiftlik veya mukataa sahipleri *fakir reayayı* hasat öncesi borçlandırarak fiyat belirlenirken pazarlıkta söz hakkından mahrum ediyorlardı. Osmanlı yönetimi, bu tefecilerin yerine “daha adil” olmasını umdukları kendi aracılarını getirmek istiyorlardı. Birçok belgede mubayaacılara özellikle köylülere borç para vermek üzere bütçe tahsis edildiğini görüyoruz (BOA., ZD 19 (15/2), (121/1), (27/1)). Mubayaacıya bir kredi kurumu rolü yüklenmesinde amacın köylüyü acımasız tefecilerden kurtarmak olduğu belirtilse de, bu tür bir müdahale ile umulanın bu nüfuz sahibi yerel kesimin servet birikiminin önüne geçmek ya da elde edilen rantı merkezi yönetime aktarmak olduğu da düşünülebilir.

Bu emirlerde mubayaacılara köylüye hasattan sonra belli bir miktar hububatı, herkesten önce mubayaacıya satma taahhütleri koşuluyla “zahire akçesi” borç vermeleri isteniyordu. Bu ön alım taahhüdüne rağmen mubayaacıdan hasat sonrası arz koşullarına göre belli bir esneklik

¹⁷ BOA., ZD 19 (19/1), (43/1), (44/1), (54/1), (24/1), (32/1). Örneğin Selanik kazasından yapılan alımlar için hazırlanan böyle bir listede (19/1) köyler için ayrılan toptan belirtilen (yani ayrıntılandırılmamış) toplam kotaların yalnızca % 18.5'una denk gelir. Bkz. Ek 6.

içinde çiftçiyle fiyat pazarlığı yapılması isteniyordu. Bu sayede tarımın ihya olacağı ve köylerin mamur hale geleceği belirtiliyordu (BOA., ZD 19 (15/2)) Bu ifadeler hakikaten merkezi yönetimin çiftçinin menfaatini göz önüne aldığını düşündürse de, uygulamada mubayaacının ne derece bu direktifleri takip ettiğini söylemek kolay değil. Ek 1'de sunulduğu üzere mubayaacılar tarafından belirlenen fiyatlar alım yerine ve hububatın kalitesine göre bir hayli farklılık göstermektedir. Ayrıca, reel alım fiyatlarının zaman içinde yükselmesine izin veren bir pazarlık süreci için esneklik olduğu da görülmektedir.¹⁸ Öte yandan, 1794/95 Zahire Defteri devlet alımlarından hayli yüksek bir karaborsa fiyatı ortaya çıktığını da göstermektedir. Yetkililer tarafından rapor edilen kaçakçıların ödediği fiyat (bu fiyatın yetkililer tarafından olduğundan fazla belirtilmiş olması mümkündür) Selanik bölgesinde birkaç tur pazarlık sonrasında belirlenmiş rayiç fiyattan % 40 daha yüksektir (BOA.,ZD 19 (156/1), (173/2)).

Daha önemlisi fiyat ile ilgili bu pazarlıklarda hala bölgenin nüfuz sahipleri önemli rol oynuyorlardı.¹⁹ Mubayaacılar borç alan köylüler ile yapılan pazarlıklarda merkezi yönetimin ayan ile olan pazarlıklardan farklı bir tutum belirleyip belirlemediği, örneğin köylülere daha fazla fiyat esnekliği sağlayıp sağlamadığı, önemli bir noktadır. Mubayaacılar gönderilen bir emirde, yönetim fiyat belirlerken süren pazarlıklarda mubayaacılar ayan ve köylüler arasındaki ilişkileri göz önüne almasını ister ve pek çok bölgede yerel nüfuz sahibinin (*ayan ve hanedan ve vücuh-ı belde ve ashab-ı servet*) mali yönetici konumunda olduğunu hatırlatır. Bu kişiler yasal mültezim statüsü taşımadıkları durumlarda bile köylülerin vergi borçlarını ödeyebiliyor, onlara nakdi veya tohum olarak aynı borç verebiliyorlardı. Buna karşılık, verdikleri borç karşılığında üreticileri yüksek faize mecbur ediyorlar veya borç karşılığında hasat sonrasında yapacakları alımın fiyatını önden ve hayli düşük belirleme imkânına sahip oluyorlardı.²⁰ Bu yüzden mubayaacılar ayanın hububat alım

¹⁸ 1809-10 (1224) yılında, Selanik çevresinde buğdayın miri fiyatı 60 para/kile, rayiç fiyatı 140 para/kile'dir. 1810-1811 (1225) yılında miri fiyat 60 para, rayiç fiyat 180 para'dır. 1811-12 (1226) yılında her iki fiyat da bir önceki yıl ile aynıdır [KK 5577]. Bu sayılara göre Selanik'ta 1809-10 yılında buğdayın rayiç fiyatı 0.81 gümüş gram, 1810-11 yılında ise 1.05 gümüş gramdır. Her iki fiyatta 1763-80 arasında piyasa alışverişlerinde belirlenen ortalama buğday fiyatının olan 0.78'den yüksektir. 1763-80 yılı (gözlem sayısı: 9, min: 0. 57) için veri Berov'dan gelmektedir. Miri fiyat ise 0.35'dir, 1786-1793 arası için Makedonya'da verilen ortalama buğday fiyatı olan 0.15'ten fazladır. 1786-1793 verisi (gözlem sayısı: 6, max: 0.20) gene Berov'dan gelmektedir. Bir başka belgede 1794-95 (1209) yılında, Selanik'ten İstanbul için alınan buğdayın fiyatı 100 para (300 akçe). [BOA., KK2959] olarak verilmiştir. Bu fiyat 0.58 gümüş grama eşit olup daha önceki yıllara ait Berov verisinden daha yukarıdadır (Not : 1 guruş=40 para=120 akçe).

¹⁹ Selanik ayanı ile merkezi yönetim arasındaki uzun süreli pazarlıkla ilgili ayrıntılı bilgi veren bir belge için, bkz. BOA.,C. BLD. 841,

²⁰ BOA., ZD 19 (191): "bir ve iki ve üç dört karyeyi deruhde edip kendü çiftlik ve mukataası gibi içlerine subaşı koyup reayayı ziraat etdirir ve tohum ve akçe ve vergi ve salyane ve masraflarını verürler ve vakt-i harmanda cem olup hesaplarını ruyet ve murabahasını zam ederler mahsulatlarını ol vaktin rayiciyle hesap edip deynelerine mahsuben almak için daima vakt-i harmanda esarı tenzil itmek

fiyatlarında yalan bildirim yapması hususunda uyarılıyorlar ve hasat öncesi herhangi bir fiyat belirlenmesine izin vermemeleri isteniyordu (BOA., ZD 19 (191)).

Bu ve benzeri belgelerde merkezi yönetim açısından varlıklı çiftlik/mukataa sahipleri ile köylüler arasındaki farklılıklar alım sürecindeki pazarlık veya yanıltma kapasiteleri açısından açıkça tartışılrsa da fiyat politikasında bir farklılaştırmaya gidildiği görülmüyordu. Örneğin 17. Yüzyıl Kastilya'sında benzer sorunları çözmek üzere çiftçilerin fiyat kontrolünden muaf tutulması ya da daha yüksek fiyat önerilmesi türünden bir uygulamaya Osmanlı İmparatorluğu sınırları içinde rastlanmıyordu.²¹ Tüm hububat sahibi grupların aynı fiyat kontrolüne tabii oldukları bir durumda şüphesiz hububat fazlasının ne şekilde kontrol edildiği, mültezimlerin ve ambar sahiplerinin iktisadi ve iktisadi olmayan güçleri bu kesimlerin ve köylülerin kontrolden nasıl etkilendiğini belirleyecekti. Başka bir şekilde ifade etmek gerekirse, resmi alım fiyatlarındaki artış hububat sahiplerini mubayaacılara arz ettikleri miktarı arttırmaya teşvik edecekti. Ama fiyat artışının üretimi ne derece arttıracığını söylemek için hububatı ellerinde tutanların üretim fazlasına nasıl sahip olduklarına bakmak gerekmektedir. Farazi bir örnek verecek olursak, iki tip hububat sahibi olduğunu düşünelim: Birinci tip mukataa satın almak için gerekli siyasi ve iktisadi güce sahip olmayan, genellikle küçük bir toprak parçasını işleyen bağımsız çiftçiler. İkinci tip, mukataa satın alma gücüne sahip olan girişimci mültezimler. Bağımsız çiftçiler ürettiklerinin bir kısmını vergi olarak mukataa sahibi ile paylaşmak durumundadırlar. Resmi alım fiyatındaki artış hem köylünün, hem de mukataa sahibinin gelirini arttıracaktır; fakat mültezimlerin fiyat artışı sonucu gelirini arttırmak üzere köylü üzerindeki vergi yükünü arttırabilmesi de mümkündür. Bu durumda fiyat artışı üretimi umulduğu gibi arttırmayacaktır.

Arşiv kaynaklarından mültezimlerin fiyat artışlarına tam olarak nasıl tepki verdiğini izlememiz mümkün değil. Ama fiyat artışının ortalama bir üretici için nasıl bir etki yaptığını elimizdeki üretime ve vergiye dair veriler ışığında değerlendirebiliriz. 18. yüzyıl Selanik bölgesi üzerine çalışan Svoronos'a göre 1 dönüm 100-130 kilogram hububat üretebilmektedir.²² Buna göre bir hektar 247-321 kilogram civarında bir üretim sağlar. Köylüler tarafından işlenen ortalama bir tarlanın (170 dönüm, 3 çift öküz) 3779.1 ve 4911.3 kilogram buğday arasında üretim

adetleridir. aşine tedbir ve şuru olunacak dakikaya vakıf olur ise esarı belki çokca tenzil itmeyüp bir hile ve desise mütalaa iderler."

²¹ 1632'de, İspanya Krallığı köylü üreticileri (*labradores*) resmi fiyat düzenlemesinden muaf tutmaya karar verdi. Bu kanun 1699'a kadar yürürlükte kaldı ve genel olarak tüm hububat sahiplerinin fiyat kontrolünün etrafından dolanmasına izin veren bir esneklik sağladı. Bkz. García Sanz, Angel "Castile 1580-1650: Economic Crisis and the Policy of Reform," *The Castilian Crisis of the Seventeenth Century: New Perspectives on the Economic and Social History of Seventeenth-Century Spain*, (eds.) Yun and Thompson, Cambridge: Cambridge University Press, 1994, s. 30.

²² 1 hektar 2.47 dönüme eşittir.

yaptığı tahmin edilir. Bu tarlada ortalama iş gücünün 5-10 kişi arası olduğu düşünülürse,²³ üretilen hububat fazlası şöyle tahmin edilir:

	<u>alt tahmin</u>	<u>üst tahmin</u>
üretim	3,779	4,911
tohum (1/6 - 1/4)	630-945	8,18-1,228
aile tüketimi ²⁴	1,025-2,050	1,025-2,050
fazla	1,729	3,886
vergi	472-378	614-491
vergi sonrası fazla	1,257	3,395
	(49.1 kile)	(133 kile)

Bu üretim birimi için rayiç fiyat (110 para/kile) yerine miri fiyat (60 para/kile) ödemek gelirlerinde 61-166 guruş (4-11 sterling pounds) düşüş anlamına gelecektir. Öte yandan eğer mültezimler kendi vergi paylarını bir biçimde arttırabilirlerse üreticilerin elde edeceği gelir kazanımı daha düşük olacaktır. 18. yüzyılın son çeyreğinde arttırılan alım fiyatlarının üreticilerin refahını ve tarımsal üretimi nasıl etkilediğine dair daha kesin sonuçlara varabilmek için vergi yükü ve üretim değerleri ile ilgili daha ayrıntılı çalışmalara ihtiyaç duymaktayız. Fakat her halukarda elimizdeki belgeler mubayaa sürecinin farklı gruplar üstünde farklı etkileri (mültezimlerle üreticilerin eşitsiz ilişkileri yüzünden) olduğunu göstermektedir.

Zahire Nezareti'nin kuruluşundan sonra mubayaacılarla ilgili şikâyetlere daha az rastlanmaktadır. Karaferye kadı sicillerinde erken dönemde tevzi sürecine dair belgeler ile daha sonraki dönemin kıyaslaması şikâyetlerin neden azaldığına dair bir fikir verebilir: 18. yüzyılın son çeyreğinde bölge için ayrılan tüm mubayaa/tevzi miktarında bölgenin nüfuz sahibi kimselerinin payı ciddi biçimde artmıştır. 1770'te en varlıklı toprak sahiplerinin tüm miktar içindeki payı % 9 iken (Anastasopoulos, 1999), 1800 yılında tüm miktarın % 17.5-22.7 kadarlık kısmı tek bir ayanaya ayrılmıştır (BOA., C.BLD.6647 (1214 [1800])). Daha varlıklı hububat sahiplerine ayrılan tevzi miktarlarındaki artış tek başına çok anlamlı olmayabilir. Söz konusu dönemde bazı ayanın mukataalarını arttırdığı ve buna bağlı olarak tevzi yükümlülüklerinin nispi olarak arttığı düşünülebilir. Fakat, daha fazla toprak ve nüfuz sahibi haline gelen bu kimselerin tevzi sürecinin daha fazla manipülasyonuna sebep olması umulur,

²³ McGowan'ın çalışmasına göre, Manastır'daki bir çiftlikte ortalama yetişkin erkek sayısı 3.5'tir. Laiou'nun Teselya'daki çiftlik yapısıyla ilgili çalışmasına göre, bütün çiftliklerin yüzde 46'sında beş ya da daha az kişi bulunmaktaydı. Yaklaşık olarak çiftliklerin yüzde sekseninde 10 ondan daha az insan vardı. Bkz. McGowan, *Economic Life*, p. 164 and Laiou, "Çiftlik Formation in the Western Thessaly," p. 265.

²⁴ Bir kişinin, bir yılda 204 kilogram buğday tükettiği varsayımına dayanmaktadır.

fakat bu pay artışları bu yönde bir kanıt sunmamaktadır. Yukarıda belirttiğimiz türde mubayaa sürecinin farklı kesimler (küçük üretici ve mültezimler) üzerindeki eşitsiz ilişkiler içinde yarattığı zararları belirten belgeleri takiben, söz konusu dönemde yerel tevzi sürecinin daha ayrıntılı ve denetlenebilir hale gelmesinin daha adilane biçimde küçük üreticilerin payını düşürmüş olabileceğini söylemek mümkündür.

Akdeniz'den yapılan alımların artması ve nihayetinde Zahir Nezareti'nin kurulması ile devlet kaynakları ile yapılan hububat alımlarının payının artması aracı-alıcıların maliyetleri şişirmeye yönelik fırsatlar edindiğine de işaret eder. Mubayaacılar devlet için yaptıkları alımlarda harcamalarını olduğundan daha yüksek göstermekte ve bildirdikleri miktarla gerçekte harcadıkları miktar arasındaki farkı cebe atma fırsatı bulmaktadır. 18. yüzyılın sonlarına doğru yazılan bir raporda yazar mubayaacılık işinin bu kadar karlı hale gelmesinin sebeplerinden biri olarak mubayaacıların harcamalarını denetlemeye yönelik merkezi bir sistem olmamasını gösterir.²⁵ Zahir Nezareti kurulmadan önce dahi mubayaacılardan onlara yapılan ödemeler ve onların (navlun, hammaliye vs. için) yaptıkları ödemeleri gösterir hesap defterleri tutmaları istenmiştir (bu hesap defterleri Osmanlı Arşivlerinde *Mevkufat* dosyaları içinde bulunabilir). Fakat bu defterleri denetleme süreci oldukça yetersizdir. Mevkufat dosyalarının içinden seçtiğimiz örnek hesap defterlerinin incelemesi bize sürecin işleyişini göstermektedir: Bu hesap defterleri Defterdar odasına yollanmakta ve burada sayısal hatalar kontrol edilmektedir.²⁶ Bu sayıların ödemeyi kanıtlayan fatura tarzı belgelerle (*senedat*) nasıl karşılaştırıldığı tam anlaşılamamaktadır. Ayrıca elimizdeki belgelerde kotada belirtildiğinin altında bir miktar teslim edildiğinde bu miktarın neden eksik olduğuna dair otomatik bir değerlendirme/inceleme sürecinin başlatıldığına dair herhangi bir bulgu yoktur. Fakat yönetim muhtemelen mubayaacıların masraflarını şişirmelerinin yaygın olduğu düşüncesi ile bildirilen masrafları otomatik olarak aşağıya çekmektedir. İncelediğimiz belgelerde bu indirimin keyfi (tahmini) yapıldığı izlenimi edinilmektedir. Herhangi bir gerekçe gösterilmeden harcamaların yarıya ya da üçte birine indirilerek üzerlerine “tenzilât” notu düşülmüştür. Sonradan düşülen (kırmızı mürekkeple yazılmış) bu notlarda sunulan tek gerekçe maliyetlerin benzer oranda, benzer şekilde daha önce de düşürüldüğüne dair başka yerlerden verilen örneklerdir.²⁷ Öte yandan bu tür bir otomatikleşmiş maliyetleri düşürme sürecinin mubayaacıların elde edecekleri haksız kazancı düşürme olasılığının pek yüksek

²⁵ Orhonlu tarafından latin harflerine çevrilen bu belgenin 1785-1800 arasına ait olduğu tahmin edilmektedir: “*amma merkum kapucubşı ağa memur olduğu mubayaa için aldığı hazineden ziyade akça ile yine hanesine geldiği garibedenür. Padişahımızın zulme rızası yoğiken mubaşirün aldığı akçe ne sebep iledür deyu aranup sual olunmadığından emsalleri dahi ziyadeye cesaret ve hiyaneti irtikab eder.*” Bkz. C. Orhonlu (1967). “Osmanlı Teşkilatına Aid Küçük Bir Risale,” *Belgeler* 4/7-8, Ankara: Türk Tarih Kurumu, pp. 39-49.

²⁶ BOA., KK 2959, D. MKF. 30528. Bu hesap defterlerinin dijital kopyaları İstanbul'da Başbakanlık Osmanlı Arşivleri'nin şu tasniflerinde bulunabilir: *Kamil Kepeci*, *Mevkufat Kalemi*, ve *Navul Kalemi*.

²⁷ Bkz. BOA., D. MKF. 30528, KK 2959 (1209 [1794]), D. MKF. 31340 (1225-27 [1810-13]).

olduğunu söylemek mümkün değildir, çünkü mubayaacılar muhtemelen bu süreci tahmin ederek ona göre maliyetleri şişirme oranlarını arttıracaktırlar.

Zahire Nezareti'nin kurulmasından yalnızca birkaç yıl sonra Sadrazam hububat iaşesinin (idari) işleri çoğaldıkça zararlarının arttığını belirtir.²⁸ Burada özellikle alım sürecinde aracı rolü oynayan mübaşirlere ve mubayaacılara gönderilen kaynakların üreticilere ulaşmadığını vurgular ve Zahire Nezareti'nin bu araçların ödemelerini daha iyi denetlemesi gerektiğini vurgular. Ayrıca yerel nüfuz sahipleri ile mubayaacılar arasında gizli işbirlikleri alım sürecinde şeffaflık önünde bir engel teşkil etmeye devam etmektedir. Bu dönemde yazılmış anonim bir layihada yazar ayan ve mubayaacılar arasında kurulan ve kar amacı güden işbirliklerinden bahsettikten sonra merkezden yollanan ve bu tür yasadışı faaliyetleri denetleme görevi verilen memurların da sıklıkla rüşvet aldığını, merkezi yönetimi yanıltarak söz konusu suçlara ortak olduklarını belirtir.²⁹

Bu hesap defterlerinde Zahire Nezareti'nin kurulması ile ortaya çıkan en önemli değişiklik mubayaacılara Nezaret tarafından ödenmeye başlanan maaş kalemidir. 1794 yılından bir hesap defterinde Selanik kazası için görevlendirilmiş bir mubayaacının aylık maaşı 750 guruş olarak belirtilmiş ve iki aylık maaşın önden ödendiği not edilmiştir. Yıllık 9000 guruşluk maaş mubayaacılık makamının en yüksek getirili makamlardan biri olduğunu göstermektedir. Açıkça görülmektedir ki bu miktar ondalık sistemde mubayaacının elde edebileceği yıllık (yasal) gelirden daha yüksektir ve mubayaacı için el koyduğu ondaliğın değerinin değişmesine sebep olacak fiyat oynamalarından kaynaklanabilecek riski de ortadan kaldırmaktadır. Merkezi yönetim mubayaacının resmi gelirini arttırarak onun ofisi kaybetmesine sebep olabilecek suiistimallerden uzak durmasını teşvik etmektedir (bir nevi iktisat teorisindeki 'efficiency wage' uygulaması). Mubayaacının yeniden seçimi merkezi yönetimin mubayaacının hizmetinden memnuniyetine dayanmaktadır ve maaş ne kadar yüksekse mubayaacının yeniden seçilmek kaygısıyla suiistimallerden uzak durma ihtimali o kadar yüksek olacaktır. Bu tür bir maaş denetlemenin kolayca yapılamadığı durumlarda dahi bir kontrol mekanizması işlevi görecektir.

Gene bu dönemde mubayaacılık görevini üstlenen kişilerin taşınması gereken özellikle daha açıkça tanımlanmaya başlamış, bu göreve gelen kişinin memur hüviyeti taşıdığıının altı çizilmiştir. 1794/95 Zahire Defteri'nde, mubayaacıların zeki, güvenilir, üreticilerin durumu hakkında malumat sahibi, becerikli kişiler arasından seçilmesi istenmektedir (ZD 19 (23/1),

²⁸ BOA., HAT 206/10786 (1210 [1795/96]): "zahire maddesinin maslahatı çoğaldıkça fesadı muzdad olduğu zahire mübaşirleri taşra memleketlerde reyaya akçe vermeyüb zulm eyledikleri reside..."

²⁹ C Orhonlu (1967). "Osmanlı Teşkilatına Aid Küçük Bir Risale," *Belgeler* 4/7-8, Ankara: Türk Tarih Kurumu, pp. 39-49.

(48/1), (190), (191)). Mubayaacının suiistimalinin veya ihmalinin tespit edilebildiği kimi durumlarda görevden alınma ve hatta hapis cezası ile tehdit edildikleri de görülmektedir (BOA., ZD 19 (158/2)). Fakat incelediğimiz kaynakların hiçbirinde mubayaacıya ya da eskiden mubayaacı konumunda olan kimseye hapis cezası verildiği veya daha ağır bir ceza ile cezalandırıldığına rastlamadık. Belki de suiistimalin olup olmadığının gerçekte tespitinin zorluğundan mubayaacı için en yaygın ceza görevinin yenilenmemesi olarak görülmektedir. Zahire Nezareti'nin kuruluşundan önceki dönem için derlediğimiz mubayaacıların isimlerini içeren listede bu mubayaacıların hiçbirinin görevlerinde bir iki yıldan fazla kalamadıklarını görüyoruz (Bkz. Ekler) Zahire Nezareti'nin kurulması ile birlikte mubayaacıların hesap defterleri üç yıllık görev süreleri için atandıklarını ve bu süre boyunca kendilerine ayrılan kaynağın bir yıldan diğerine aktarıldığını göstermektedir (BOA.,KK 2959, BOA.,KK 5577, BOA.,D.MKF. 30528, BOA.,D.MKF. 30988, BOA., D.MKF. 31340).

4.2.2 Hububat Alım (Mubayaa) Sistemindeki Değişiklikler Üstüne Genel Gözlemler:

Yukarıda sunduğumuz arşiv kaynaklarına dayanan gözlemler bize 18. yüzyılın son çeyreğinde mubayaa sisteminde önemli kurumsal değişiklikler olduğunu göstermektedir. Bu bulguların özel olarak, Osmanlı iâşe ağları ve genel olarak, Osmanlı siyasal iktisadının dönüşümü üzerine ortaya çıkan yazına en önemli katkısı; Osmanlı İmparatorluğu'nda kurumsal değişimlerin (aslında Avrupa'dan pek de farklı olmayan bir şekilde) her şeyin merkezden yönetildiği güdümlü bir ekonomi (**command economy**) ile her şeyin piyasa tarafından belirlendiği bir piyasa ekonomisi ikilemi içinde anlaşılamayacağıdır. Devlet alımlarının arttığı bir dönemde dahi araçların kaçınılmaz varlığı ve araçlar (mubayaacılar) ile merkezi yönetim arasında arşiv belgelerine açıkça yansıyan çıkar çatışmaları her hâlükârda yeniden dağıtım mekanizmasının bir asil-vekil (*principal-agent*) sorunu³⁰ olduğuna işaret etmektedir. Bu çerçeve içinde aslında çelişkili gözükken bir dizi değişiklik de daha kolay anlaşılabilir: Osmanlı yönetimi bu dönemde bir yandan hububat piyasalarında fiyat kontrollerini gevşetirken bir yandan da satın almada daha büyük rol oynamak üzere Zahire Nezareti'ni kurarken ve bu alım sürecinde ortaya çıkan asil-vekil sorunlarını aza indirmek üzere bir yandan yerel tevzi sürecine daha fazla müdahil olmaktayken, bir yandan da mubayaacıların "memur" olarak tanımlandığı ve ondalık yerine maaş üzerinden ödeme yapılan bir sisteme geçiş yapıyordu.

Mubayaa sistemindeki bu değişiklikler eş zamanlı ortaya çıkan birkaç değişimin sonucuydu: Bir yandan özellikle Karadeniz ve Tuna'nın art ülkesindeki jeopolitik sorunlar kaçakçılık ve suiistimallerden elde edilmesi umulan geliri arttırıyor ve ondalık sistem içinde araçların

³⁰ Bununla kastedilen bilginin asimetric dağılımı ve tam denetlemenin asla mümkün olmamasından kaynaklanan yerel araçlar ve merkezi yönetim arasındaki çatışan çıkarlardır.

rantını kontrol etmeyi zorlaştırıyordu. Mubayaacıların maaş karşılığı çalışmak üzere görevlendirilmeleri tercih edildiğinde ise diğer tür suiistimallerin, örneğin masraf şişirmeye yönelik hesap bildirimleri, artma ihtimali, vardı. Her iki durumda da mubayaacılar ile yerel nüfuz sahipleri arasındaki kanunsuz işbirlikleri merkezi yönetim için bir sorun olarak kalmaya devam ediyordu. Bu dönemde uygulanmaya çalışılan değişiklikler (meziyete dayalı atama yapma, yüksek maaşlar ve tevzi sürecinde yerel denetleme imkânı sağlayan değişiklikler) tam da bu sorunları çözmeye yönelik yenilikçi idari girişimlerdi.

Bu değişiklikler Osmanlı yönetiminin bu dönemde genel olarak yeniden dağıtım bağlamında karşılaştığı sorunlar bağlamında, mali açıdan merkezileşme çabaları ile de ilişkilendirilebilir.

18. yüzyıl boyunca iltizam ve tevzi sisteminde aracı rollerde öne çıkan yerel nüfuz sahibi kesimle (ayan ve eşraf) merkezi yönetim arasında askeri yenilgiler ve artan mali sıkıntılar nedeniyle derinleşen çatışma içinde Osmanlı yönetimi bir dizi alternatif idari düzenleme ile bu süreçleri yeniden düzenlemeye girişmiştir. Bu dönemde Osmanlı yönetiminin merkezi gelirlerinin düşüklüğü genel olarak maaşa dayalı bürokratik bir sisteme kolaylıkla geçişe el vermese de araçların suiistimal kapasitelerini kısıtlamaya yönelik yukarıda sözü edilen düzenlemeler, fiyatlarda artan esneklik ile birlikte mubayaa sisteminin bir süre daha işler vaziyette kalmasını sağlamıştır. Sonuç olarak mali merkezileşmeyi daha önce gerçekleştirebilmiş birkaç örneği bırakırsak pek çok Batı Avrupa örneğinde olduğu gibi Osmanlı İmparatorluğu'nda da gerçek anlamda piyasa-ve-sübvansiyon ekseninde düzenlenen hububat piyasaları uzun bir süre ortaya çıkmamış; farklı mubayaa biçimleri iâşe ağlarında ağırlığını korumuştur.

4.3 Hububattan Ekmeğe

İstanbul'un hububat iâşesinin önemli bir kısmının yapıldığı alanlarda ortaya çıkan sorunlar ve bunlara bağlı olarak mubayaa sürecinin yeniden düzenlenmesini bir önceki kısımda özetledik. Bu kısımda 18. yüzyılın son çeyreğinde bu konjonktürel ve kurumsal değişimlerin iâşe ağlarının bir sonraki halkası olan İstanbul'un un ve ekmek üretim iş kolları üzerindeki etkisini inceleyeceğiz. Bu amaçla kullandığımız kaynaklar devletin esnaf grupları ile yazışmalarına gönderme yapan ve yeni düzenlemelerin kaydedildiği *cevdet iktisat* ve *cevdet belediye* kataloglarında yer alan belgeler ve *hatt-ı hümayun*'lardır. Bu belgelerin yanında en önemli kaynağımız İstanbul kadı sicilleridir. Siciller bize esnafın iâşe sürecinde karşılaştığı sorunları, devletin esnafa getirdiği kısıtlamaları ve esnafın (burada söz konusu olan esnaf ekmekçilerdir) bu değişimler karşısında kendi kendilerine geliştirmeye çalıştığı çözümleri gösterir. Bu belgeleri ikincil kaynaklarla da destekleyerek iâşe kurumlarının dönüşümün tedarik ağlarının ikinci halkası olan un-ekmek üretim örgütlenmesi üzerindeki etkisini göstereceğiz.

Hububat alımında devletin Kapana kayıtlı tüccara ya da memur aracılara (mubayaacılara) öncelik veren düzenlemeler hububat arzı üzerinde monopsonistik (tek alıcının olduğu) bir kontrolü olanaklı sağlıyordu. Bu kontrolün amacı öncelikli olarak İstanbul'a gelen hububatın fiyatının düşük tutulmasıydı ve bu da aracı alıcıların İstanbul'daki satış fiyatlarının ve dolayısıyla kar marjlarının kontrol edilmesine bağlıydı. Kar marjlarının kontrolünde ve kazalardaki alım fiyatlarının görece düşüklüğü İstanbul'daki alım fiyatlarına aktarılabilmesinde değirmen ve fırın iş kollarında yapılan düzenlemeler ve en başta İstanbul fırıncılarının kolektif olarak şehre getirilen buğdayı satın alma hakkı önemli rol oynuyordu.

Bir önceki bölümde bahsettiğimiz üzere 18. yüzyılın son çeyreğine kadar İstanbul'un hububatının önemli bir kısmı Kapan tüccarı tarafından satın alınıyordu. Kapan'a getirilen buğdayın fiyatı *çardak* denilen yerde İstanbul kadısının ve Kapan görevlilerinin denetimi altında ekmekçi esnafının temsilcileri ile tüccar arasında yapılan kolektif müzakereler ile belirleniyordu (Aynural, 2002). Esnafa ilişkin düzenlemeler yönetimin izni olmadan yeni fırın ve değirmen açılmasına izin vermiyordu (Ergin, 1995; Aynural, 2002). Dahası pek çok fırın kendi değirmenlerine sahipti ve değirmeni olmayan fırınlar kendilerine yakın bir değirmenin üretimini almak üzere eşleştiriliyordu (Aynural, 2002). Ekmeğin ana girdisi olan unun alım-satımını düzenlemeye yönelik çabalar içinde belki de en dikkat çarpıcı olan İstanbul'a un satışının yasak olmasıydı. (Aynural, 2002). Ancak istisnai durumlarda (örneğin İstanbul'da yangın sonucu pek çok değirmenin hasar görmesi gibi) İstanbul'a başka şehirlerden un gelmesine izin veriliyordu.

Un ve ekmek üretimi iş kollarının bu şekilde düzenlenmesi ile iki amaç güdülmüyordu: Birincisi, ekmek fiyatlarının ve dolayısıyla ekmek üreticilerinin karlarının daha kolay denetlenmesi idi. İkincisi üreticilerin aracı alıcılar karşısında girdi fiyatları üzerinde pazarlık gücünün artırılması ve bu sayede girdi alım fiyatlarındaki kontrollerin etkisi satış fiyatlarına yansıtılmasıydı. Böylece aracı alıcılar hububat fiyatlarını tekelleri güçleri sayesinde yüksek seviyelere çıkaramıyorlardı.³¹ Bu düzenlemeler sayesinde ekmek fiyatı kaza alım fiyatları ve nakliye ücretlerine bağlı olarak belirlenen ve Kapan'dan satışı yapılan hububatın fiyatına oranlı bir biçimde belirlenebilecekti. Bir başka deyişle kaza alım fiyatları ile İstanbul'da ekmek fiyatlarının düzenlenmesi arasındaki bağ, kolektif olarak örgütlenmelerine izin verilen ekmekçi-değirmenci esnafı ve bu esnaf üzerindeki düzenlemelerdi.

³¹ Girdi fiyatlarını düşük tutmak diğer sektörlerde de tek alıcı-satıcı belirlemenin ana saiklerindendi. Bkz. Ergin, 1995: 649-50 ve Gabriel Baer, 1970: 28-50.

Hububat-un-ekmek meta zinciri üzerinde bu türden dikey-entegrasyonu sağlamaya yönelik düzenlemelerin ne derece başarılı olacağı devletin ve kolektif grupların bir iş koluna giriş önünde başarılı bir biçimde engeller oluşturup oluşturamamalarına bağlı olacaktır. Birinci kısımda bahsettiğimiz hububatın iâşesini zorlaştıran koşullardan ötürü genel olarak kaçakçılığın kolaylaşması ve alım fiyatlarının artması şüphesiz İstanbul'daki alım ve satım fiyatlarını da etkileyecekti. Bu kısımda bu fiyat baskılarının ekmeğe-değirmen iş kolu üzerindeki etkilerinden bahsedeceğiz.

18. yüzyılın son çeyreğinde Osmanlı-Rus savaşlarındaki toprak kayıpları, Balkanlar'da siyasi, sosyal kargaşa ve Karadeniz üzerindeki Osmanlı hakimiyetinin sonlanması ile bu bölgelerden iâşe zorlaşmış, iâşe için Akdeniz'e yönelen yönetim bu bölgelerden yapılan kaçakçılığın aynı şekilde denetlenemediğini ve alım fiyatlarının artması gerektiğini idrak etmiştir. Bu baskılar iâşe kurumlarının ve özellikle fiyat politikasının gözden geçirilmesine sebep olmuştur. 1788 yılında, şehirde ekmeğe kıtlığının nedenleri sorulduğunda İstanbul kadısı alım bölgelerindeki fiyatlar ile İstanbul'daki fiyat farkına dikkat çekmiştir. İstanbul için belirlenen alım fiyatının hububatın normal (kontrol edilmeyen) alım fiyatının çok altında olması sebebiyle hububat sahiplerinin hububatı sakladıklarını ya da kaçırdıklarını belirtmiştir. Çözüm olarak resmi alım fiyatlarının yükseltilmesini önermiştir (BOA., HH 23/1158, 1202 [1788]). Yine 1789-99 yılında bir Hatt-ı Hümayuna göre İstanbul'da ekmeğin düşük gram ve kalitesinin sebebi düşük alım fiyatları yüzünden ortaya çıkan hububat kıtlığıdır (BOA., HH 266/15437, 1204 [1790]). Nihayet 1793 yılında üreticiler ve hububat sahiplerini devletin alım yetkililerine daha fazla hububat teslim etmeye teşvik etmek üzere Divan-ı Hümayun İstanbul için yapılan tüm alımlarda hububat fiyatlarının rayiç fiyat olarak belirlenmesine karar verir (Güran, 1984-85).

18. yüzyılın ikinci yarısında hububat alım fiyatlarındaki artış un ve ekmeğe fiyatlarındaki uzun dönemli dalgalanmalarda da izlenebilir. Elimizdeki veriler süreklilik arz etmese de 1775-1819 arasında ortalama ekmeğe fiyatının önceki dönemlerde belirlenen ekmeğe fiyatından ciddi bir biçimde yüksek olduğunu söyleyebilmek mümkündür:

Tablo 5. İstanbul'da resmi ekmek fiyatları, reel değerler

Seneler	Gözlem Sayısı (verili fiyatlar için)	Ortalama fiyat / kilogram (gümüş gram)
1530-1642 (112 sene/gözlem)	37	0.524
1651-1724 (74 sene/gözlem)	8	0.508
1775-1819 (45 sene/gözlem)	33	0.638
1793-1805 (13 sene/gözlem)	9	0.782

Kaynak: Değerler için kaynak: Pamuk, *500 years of prices and wages*, ss. 69-74, 102,106, 110, 114, 118, 122, 126, 130. Ekmeğin fiyatını akçenin gümüş değeriyle çarparak ve daha sonra okkayı kiloya çevirerek tespit ettik. (1 *okka* 1.2828 kilograma denktir).

Bununla birlikte 18. yüzyılın son çeyreği için un-ekmek fiyatı oranı 17. yüzyılın alt dönemleri için ölçülmüş un-ekmek fiyatı oranından daha yüksektir:

Tablo 6. Un fiyatı-ekmek fiyatı oranları, İstanbul

Seneler	un fiyatı / ekmek fiyatı (%)
1623-1696 (9 gözlem)	64.69
1776-1829 (27 gözlem)	78.71
1793-1805 (8 observations)	77.47

Kaynak: *ibid.* 1 kilogram ekmek için 0.5 kilogram un kullanıldığını varsayarak bu değerleri hesapladık. Un fiyatı için veri genellikle yüksek-orta kalite una ilişkin veriyken, genellikle fırınlar aha az kaliteli unları da ekmek yapımında kullanmaktadır.

Bu iki bulgu bir arada düşünülürken ekmek fiyatındaki artışın fırıncıların kar marjlarını arttırmadığını söyleyebiliriz. Ekmek fiyatlarındaki artış büyük oranda ekmeğin ana girdisi olan hububatın fiyatının artmasından kaynaklanmaktadır. Burada üzerine düşünmemiz gereken soru ekmek fiyatlarındaki artışın fırıncılar için ne ölçüde girdi maliyetlerindeki artışı telafi ettiğidir. Bu soruya bir sonraki kısımda fırıncılar özelinde esnaf örgütlenmelerindeki dönüşümü inceleyeceğimiz kısımda bir cevap verebilmeyi umuyoruz. Fakat kısaca bu dönemde süremeye devam eden işe zorluklarının ve bir sonraki kısımda ayrıntılı bahsedeceğimiz fırın/değirmen iflaslarının aslında satış fiyatlarındaki artışların alım fiyatlarındaki artışları telafi etmeye yetmediğini gösterdiğini söyleyebiliriz. Örneğin, Mısır'ın Fransız işgali sonrasında olduğu gibi bazen arz kanalları büyük ölçüde tıkanıldığında Osmanlı yönetimi yerel otoritelerden aslında resmen izin verilmeyen hububat ithallerine göz yumulmasını isteyebilmektedir (BOA., C. BLD. 72/3551, 18 Za 1212 [04 05 1798]). Bu tür kararlar Osmanlı'nın kendine yeter işe sisteminin aslında fiilen sona geldiğinin de habercisi olarak görülebilirler. Zahir Nezareti tam da bu dönemde kurulmuş, bir yandan fiyat esnekliğine izin verirken bir yandan da hububat ticaretinde doğrudan ve daha kapsamlı yer alarak İstanbul'un satış fiyatlarını kontrol altında tutmaya gayret etmiştir. Bu esnada fırın ve değirmenlerin durumuna bakmakta fayda var.

Çalışmamızın önemli bulgularından biri 18. yüzyılın son çeyreğinde bir yandan işe ağlarındaki sıkıntılar (ve muhtemelen İstanbul'daki fiyat artışlarının girdi maliyeti artışlarını telafi etmemesi yüzünden), bir yandan da dönemin genel baskıları sebebiyle pek çok fırın-değirmenin kapan tüccarı ve devlete yüksek meblağlarda borçlandıklarıdır. Esnafın yalnızca tüccar ve devlet karşısında değil değirmen ve fırının üzerinde bulunduğu mülkün sahiplerine karşı da kira borçları vardır. Ekmek ve değirmen iş kolunda artan borçlanma sonucu bazı fırın-değirmen sahiplerinin borçlarını geride bırakarak iş yerlerini terk ettikleri görülmektedir. Bu tür iflas ve kaçışlar şüphesiz alacaklı durumda olan hububat tüccarını da zora sokmaktadır.

Çalışmamızın ortaya çıkardığı en önemli bulgulardan biri bu dönemde İstanbul esnafının (ve özellikle değirmen-fırın işletmecilerinin) artan borçluluğunun üretimin sürmesine zarar vermesini önlemek üzere ortaya çıktığı anlaşılan finansal-kurumsal yeniliklerdir. Yüksek borçlara rağmen girdi tedarikinin devamlılığını sağlamak amacıyla ortaya çıkmış ve mülkiyet haklarının yeniden düzenlenmesini içeren bu gelişme gedik kavramı ile ilişkilidir. Bu kısımda hububat-ekmek işe ağlarındaki ilişkisi bağlamında gediklerin ve gedik piyasalarının ortaya çıkışını inceleyeceğiz.

Gedik sahipliği bir iş yerinde belli bir iş koluna ait üretim araçlarının sahipliği ile denk tutulan, kalıcı ve kira artırımına dirençli tasarruf hakları anlamına gelmektedir. İslam hukuku alanında çalışan araştırmacılar bu yeni düzenlemenin kaynağını bir yerin uzun dönemli kiracısı olmak ve o yerde bir takım iyileştirmeler yapmak sayesinde elde edilen kimi tasarruf haklarına bağlamışlardır.³² Fakat gediklerin neden 18. yüzyılın ikinci yarısında ortaya çıkıp, yaygınlaştığını açıklayan Engin Akarlı'dır: 18. yüzyılın ikinci yarısında mali baskılar birçok iş yerinin mülk sahibi konumunda olan vakıfların kira artırımına gitmesine sebep olmuş, bunun sonucunda bu iş yerlerinin mutasarrıfı konumundaki esnaf iş yerinden çıkarılma tehlikesi ile karşı karşıya kalmıştır. 'Gedik' adı altında ortaya çıkan düzenleme işte bu süreç içinde esnafın kira artışlarına karşı kendilerini koruma mücadelesinin sonucu olarak ortaya çıkmış gözükmektedir (Akarlı 2004 ve Akarlı 1985-86).

Bizim çalışmamızın bu ikincil yazına sağladığı katkı gedik sektörü farklılıklara ve zaman içinde değişimine dikkat ederek yaptığımız analizin gediklerin alınıp-satılabilir varlıklar olarak ortaya çıkışının önemine işaret etmesidir. Bu bölümde gediklerin iâşe ağlarındaki dönüşümü anlamak amacıyla değerlendirmeden önce gedik piyasaları ile ilgili bulgularımızı da sunuyoruz. Bu sayede çalışmada ele aldığımız sektörlerin nevi şahsına münhasır olan ve olmayan yanlarının diğer iş kolları ile karşılaştırma içinde anlaşılması mümkün olacaktır. Gedik alışverişleri ile ilgili verimiz üç set kadı sicili defterinden gelmektedir:

- 1) 1790-93 sicilleri, 65 gedik alışverişi kaydı (İM 60).
- 2) 1802 sicilleri, 299 gedik alışverişi kaydı (İM 79).
- 3) 1816-1818 sicilleri, 596 gedik alışverişi kaydı (İM 120, İM 121, İM 122).

Gediklerin ortaya çıkışını ve dönüşümünü anlamaya çalışırken öncelikle vurgulamamız gereken 18. yüzyılın son çeyreğindeki belgelerde gedik hakkına ekmek fırınları ve değirmenler gibi İstanbul'un ana tüketim ihtiyaçlarını sağlamakta önem taşıyan sektörlerde üretimin devamlılığını sağlamak amacıyla izin verildiğinin açıkça belirtildiğidir (İKS 1/97; Akgündüz, 1988). Yani gediklerin ortaya çıkışında temel işkollarındaki esnafın kolektif mücadelesi kadar Osmanlı devletinin İstanbul'da ekmek iâşesiyle ilgili kaygılarının da önemli bir rolü vardır. Dahası bu kaygılar bir süre sonra (tam da yukarıda bahsettiğimiz iâşe sorunlarının yaşandığı dönemde) gediklerin alınıp satılır hale gelmesinde de rol oynamıştır.

Gedik alışverişlerine sıklıkla rastladığımız ilk kadı sicili defterinde (İM 60) alışverişlerin hemen hemen yarısı fırın-değirmen gedikleri ile ilgilidir. Bunun yanında yine İstanbul'un gıda iâşesinin temininde önemli rol oynayan kasap, manav ve bakkal gediklerine rastlanmaktadır.

³²*Vakıf Müessesesi* isimli kitabında Akgündüz gedik ile ilişkili *sükna*, *girdar*, ve *hulûv* gibi kavramları açıklar. Bkz. Ahmet Akgündüz, 1988 ve Akgündüz 1996.

Özellikle fırın-değirmen gediklerinin önemli bir kısmı biraz önce bahsettiğimiz şekilde terk edilmiş, borçlu fırınların gediğinin müzayedede satışını belgelemektedir. Bu satışlar esnaf kethüdası ve diğer esnaf yetkilileri tarafından yapılmaktadır. Gediklerin bu şekilde alınıp satılır haklar olarak ortaya çıkışı yukarıda belirttiğimiz üzere bu dönemde işe ağlarındaki sıkıntıların yarattığı mali sorunlara rağmen ticaretin devamlılığını sağlamaya yönelik bulunmuş kolektif bir çözüm olarak düşünülebilir.

Gediklerin bu şekilde satılabilir olması sayesinde fırıncıların tüccara ve devlete borcu kısmen de olsa ödeniyor ve girdi ticaretinin devamlılığı sağlanıyordu. Gediklerin bu şekilde bir borçlanma aracı olarak ortaya çıkması ile Osmanlı devletinin bu araçları yalnızca çok önem arz eden sektörlerle kısıtlama çabasına rağmen diğer sektörlerde de benzer şekilde bir gedikleşme kısa sürede yayılmıştır. Daha sonraki kadı sicili setlerinde ise göze çarpan gediklerin çok sayıda sektöre yayılmış olmasıdır:

Tablo 7. IM 79 (1802)							
Tür	Kayıt Sayısı	Geçerli Kayıt Sayısı	Alışveriş Hacmi	Bölünmüş Gedik	Bütün Gedik	Minimum Hisse	Ortalama Hisse Fiyatı
Bakkal	177	174	167.225	165	9	0,42	2.789,48
Simit/Çörek	21	21	35.747	20	1	0,063	3.970,91
Havyar/Balık Tuzlama	13	12	11.328	12	0	0,021	6.792,86
Değirmen/ Fırın	10	10	21.056	7	3	0,219	3.902,00
Sabuncu	10	10	32.060	4	6	0,5	3.490,33
Kahveci	7	6	11.030	3	3	0,5	2.476,66
DİĞER	61	57	92.883	19	38	0,25	2.153,91
TOPLAM	299	290	371.329	230	60	0,021	

1802'ye ait bu veri setinde toplam 299 alışverişin yalnızca 4 tanesi esnafın borçlarını kapatmaya yönelik müzayede satışlarını içerir (bunlardan 2 tanesi fırın/değirmen gediği satışdır). Bu sette 40'tan fazla sektörün gedik alışverişine rastlanırken havyar satıcısı, sabuncu, kahveci gibi 'temel gereksinim' dışındaki sektörlerde de yoğun bir gedikleşme görülmektedir. Bu kayıtlarda en dikkat çekici unsur, alınıp satılan gediklerin büyük kısmının (290 gediğin 230'u, yaklaşık olarak % 80'i) bölünmüş, yani birden fazla kişinin sahip olduğu gedikler olmasıdır. Gediklerin bölünmesinin genelde esnaf örgütlenmesi, özelde ekmek-değirmen işletmeleri açısından ne anlama geldiğini aşağıda tartışacağız. Fakat burada öncelikli vurgulamak istediğimiz bölünmüş gediklerin büyük bir kısmının (% 90) miras süreci sonucunda bölünmediği ve aile içi ortaklıkları içermediğidir. Bir başka deyişle, gedik mülkiyetinde ortaklık zorunluluktan kaynaklanmamakta ve aile ötesi, ve belki şahsi tanışıklıkların ötesinde, ortaklıklara da işaret etmektedir. Yukarıdaki tablodan edindiğimiz bir başka gözlem gedik alışverişinin sık olmadığı sektörlerde ("diğer" kategorisi altında) hisseler bölünmüş gedik alışverişlerinin daha az bir oranda (57 alışverişten 19'u) görüldüğüdür. Bu da bize gedik alışverişlerinin artması ile bir sektörde hisseler bölünmenin de arttığını göstermektedir.

1802 tarihli bu ikinci sette özellikle hububatı girdi olarak kullanan iş kollarına baktığımızda şunu gözlemliyoruz. Daha önceki döneme göre; yani, (1790-93) sicillerine kıyasla, değirmen ve fırın gedikleri (yalnızca 10 adet) küçük bir oranı gösterirken, yine hububat ve un kullanan simitçi ve çörekçi fırınlarına ait gediklere daha sık rastlanmaktadır. Simitçi ve çörekçi fırınlarına ait gediklerde, kethüda birden fazla ve farklı gediğin alışverişinde rol oynamaktadır. Bu da bize bu sektörde esnaf yönetiminin (ki bu örnekte "ağa" ünvanı taşıyan kethüdanın yeniçeri ocağı mensubu olduğunu anlamaktayız) gedik piyasasında güç sahibi olduğuna işaret eder. Örneğin, bakkal gediklerinde benzer bir duruma rastlanmamaktadır. Küçük bir örnekleme olması sebebiyle kesinlikle emin olamasak da bu veri seti için fırın/değirmen gediklerinde de benzer bir kethüda/yeniçeri varlığına rastlamamaktayız. Toplam fırın/değirmen ve çörekçi/simitçi fırını gedikleri içinde yalnızca 3 adet satış borçla ilgilidir (bunlardan ikisi fırın/değirmen gediklerini ilgilendirir) ve 3 adet satışta kadınlar alıcı konumdadır. Genel olarak alım-satımlarda ekmekçi ustası olmayanların da gedik sahibi olabildiklerini görebilmekteyiz. Gediklerin hisseli bir şekilde alım satımı ile beraber düşünüldüğünde aslında bu ekmek/fırın sektörü içinde üreticiler ile sermaye araçları sahipleri arasında bir ayrımın ortaya çıkmaya başladığını ve esnaf grubunun 'kolektif' bir düzenlemeyle kimin o iş kolunda yer alıp, kimin yer almayacağını söyleyemez hale geldiğini göstermektedir.

1816-1818 yıllarına ait İstanbul Mahkemesi kadı sicillerini içeren üçüncü sette ise gediklerle ilgili toplam 596 tane kayıt vardır. Bu sette bir öncekinden de fazla sayıda (60'a yakın) iş

koluna ait gedik alışverişine rastlanmaktadır. Daha da ilginç, bu veri setinde gedikler önceki setlerde rastlamadığımız, doğrudan üretim yapan ve yüksek nitelikli işgücü gerektiren iş kollarına sızmıştır. 596 kayıt içinde, kumaş dokuma tezgahlarına ait gediklerin alışverişi ile ilgili olan kayıt sayısı 157'dir:

Tablo 8. IM 120, 121, 122 (1816-18)							
Tür	Kayıt Sayısı	Geçerli Kayıt Sayısı	Alışveriş Hacmi	Bölünmüş Gedik	Bütün Gedik	Minumum Hisse	Ortalama Fiyat
Bakkal	81	81	131294	67	14	0,042	3705,00
Değirmen/ Fırın	37	31	219974	23	8	0,08	13321,00
Tütüncü	36	28	54205	7	21	0,3	2279,10
Simit/ Çörekçi	28	27	51449	22	5	0,1	4634,13
Kasap	20	20	n.a.	1	19	0,25	3500,00
Yağ mahzeni	20	16	54605	11	5	0,08	6675,31
Manav	19	17	27051,5	12	5	0,08	3893,00
Barber	11	6	6925	1	5	0,08	1254,17
Limon Saticıları	9	8	27450	4	4	0,25	8243,75
DİĞER Perakende	178	116	338116,8	46	70	0,06	4822,73
TOPLAM Perakende	439	350	911070,3	194	156	0,08	
Dokuma Tezgahları	157	157	82008	1	181	0,33	522,34
TOPLAM	596	507	993078,3	195	337		

Bu ve bir önceki sette gediklerin yapılarını, yani hisselerine bölünmüş olup olmadıklarını incelediğimizde açık biçimde bir farklılık göze çarpmaktadır: Yüksek nitelikli işgücü gerektirmeyen ve doğrudan tüketiciye satış yapan iş kollarında (manav, bakkal, havyar tuzlama, fırın/değirmen vs. gibi iş kollarını kısaca 'perakende' olarak tanımlayacağız) gedikler büyük oranda hisselerine bölünmüş şekilde alınıp satılmaktadır. Yani gedik mülkiyetinde ortaklık oldukça yaygındır. Dokuma gibi üretim sektörlerinde ise gedikler hemen hemen hiç

hisselere bölünmemiştir; bir başka deyişle, dokuma tezgahlarıyla ilgili gedikler için ortaklaşa tasarruf haklarından bahsetmek mümkün değildir.

İlk veri setinde perakende iş kollarına ait gediklerin % 80'i bölünmüş gediklerin alım satımını ilgilleyen, ikinci veri setinde de % 63'ü bölünmüş gediklerin alışverişini içerir. Bundan yola çıkarak, gedik piyasalarında bölünme trendinin gerilemesine işaret ettiği düşünülmemelidir. Daha önceli veri setinde karşılaştığımız, bakkal ve fırın gibi gedik alışverişinin yaygın olduğu sektörlerde hisseler bölünme halen oldukça yüksektir. Ama bu 3. sette önem kazandığı gözükken bazı sektörlerin niteliği, bu sektörlerde gediklerde neden daha az bölünme ortaya çıktığını açıklayabilir. Bu veri setinde özellikle dikkat çeken kasap ve tütün dükkanlarına ait gediklerin alışverişinde bölünmüş gedik alışverişi oranının bir hayli düşük olmasıdır. Bu iş kollarında gediklerin bölünmesinin (yani gedik ortaklıklarının) görece olarak düşük olmasının bir sebebi, gedik piyasalarına girişte bir takım gayri-iktisadi (siyasi veya sosyal gücün toplum içinde dağılımına bağlı) engeller olması olabilir. Burada yeniçeri-esnaf ilişkisi üzerine ikincil yazın da düşünüldüğünde ilk akla gelen bu iş kollarında yeniçeri hakimiyetidir. Hakikaten de iş kollarında alım satım yapanların ünvanlarını incelediğimizde bu iş kolların da yeniçerilerin özellikle ağırlık sahibi olduğunu görürüz :³³

Tablo 9. Yeniçerilerin yer aldığı alışverişler, IM 120, 121, 122				
İş kolu	Kayıt Sayısı	Geçerli Kayıt Sayısı	Yeniçeri Sayısı	Yeniçeri Katımlı Alışveriş Yüzdesi
Bakkal	81	81	14	17,28
Değirmen/Fırın	37	31	7	18,92
Tütün Dükkanları	36	28	12	33,33
Simitçi / Çörekçi	28	27	8	28,57
Kasap	20	20	8	40,00
Yağ Mahzeni	20	16	2	10,00
Manav	19	17	5	26,32
Berber	11	6	1	9,09
Limoncu	9	8	0	0,00

³³ Bu tablonun 3. sütünü tüm kayıtlarda Yeniçeri ünvanlarını (beşe, ağa, çavuş vs.) sayarak elde edildi. Yeniçerilerin daha düşük rütbelilerinin (çavuş) sadece kasap ve tütün dükkanlarının gedik alışverişlerinde yer alması kaydedeğerdir. Yeniçerilerin 19. yüzyılda esnaf örgütlenmelerindeki varlığı için bkz. Mehmet Mert Sunar, "Cauldron of Dissent: A Study of Janissary Corps, 1807-1826," Unpublished Ph.D. thesis, Binghamton University, 2006.

Bunun yanında bir önceki veri setinde gördüğümüz şekilde simitçi-çörekçi esnafının gediklerinin alışverişinde de azımsanamayacak bir yeniçeri varlığı vardır. Buna karşılık değirmen-fırın gediklerinin ve bakkal gediklerinin alışverişinde bu oran göreceli olarak düşüktür. Bakkallara ait gediklerin piyasalarında gayrimüslimlerin ağırlığı bu piyasada Yeniçerilerin çok etkin olmamasında açıklayıcı bir etmen olabilir. Ekmek ve değirmen fırınlarında Osmanlı yönetiminin özellikle Yeniçeri varlığını engellemeye çalıştığını gösteren bir takım bulgular bu çabaların etkili olduğunu düşündürmektedir. 18. yüzyılın sonunda çeşitli fermanlarda Ermenilere ait fırınların/değirmenlerin gediklerinin gene Ermenilere satılması ve Arnavutlara satılmaması (burada Yeniçeri ocaklarındaki Arnavut varlığı göz önünde tutulmalıdır) yönünde emirlere rastlanmaktadır (BOA., C. BLD. 739 (1209/1795)).

Her iki sicil setinde de gedik bölünmesinin yaygın olduğu sektörlerde hisse sayısının standartlaştığını görmekteyiz. Örneğin bakkal ve simitçi fırınları için bir gedik "120 sehim" olarak kaydedilmektedir. Yine benzer bir şekilde fırın/değirmen gediklerinde hisse sayısı at sayısı ile belirtilmektedir (örneğin 16 bargir hisse). Hisselere bölünmenin pek yaygın olmadığı kasap, tütüncü dükkanı gediklerinde ise böyle bir standardizasyona raslamamaktayız.

Gedik piyasalarında kimlerin alışveriş yaptığını ayrıntılı biçimde incelediğimizde vardığımız önemli bir başka sonuç, perakende iş kollarında (ki buna hububat/un ürünleri de dahildir) ikincil bir piyasanın ortaya çıktığıdır. Burada ikincil piyasa ile kastettiğimiz dükkan işletmecilerinin dışında gedik ve gedik hissesi sahipliğinin ortaya çıkmasıdır. Pek çok gedik veya gedik hissesi sahibi o esnaf koluna mensup değildir ve kendisi o dükkanda fiilen üretim veya satış yapmıyordur. Örneğin, sicillerde bir sarrafın veya tütüncünün bir fırın veya manav gediğine sahip olabildiğini görmekteyiz (İM 60, no. 70, 11 Ca 1206, İM 60, no. 13, 1205, İM 1-120/68a-1). Herhangi bir esnaf grubuna ilişkisi olmayan dini veya kanuni unvan taşıyan kimselerin de (İM 60, no. 1, 10 Ş 1205; no. 8, 28 Ş 1205; 29 Ş 1205; no. 107, 2 Ş 1206, no. 159, Ra 1207; no. 178, 19 C 1207; İM 1-122/23b-3), kadınların da gedik alışverişinde sıklıkla yer aldıklarını görmekteyiz (İM 60, no. 31, 29 Z 1205; no. 34, 28 M 1206; no. 67, 9 Ca 1206; no. 107, 2 Ş 1206; no. 117, 10 L 1206, no. 161, 5 Ra 1207; İM 1-121/65b-1; 1-121/25b-1; 2-351/8b-3; 1-120/7b-1). Bir başka deyişle birçok gedik sahibi gediği bir yatırım aracı olarak ya da rehin karşılığı borç vererek (yani finansal bir yatırım olarak) satın alıyordu.

Gediklerin bu tür elden ele aktarılabilir varlıklara dönüşmesi ile gedik sahipliği ile dükkan işletmesi arasında bir farklılık ortaya çıkmıştır. Örneğin bir dükkanın icareteyn vasıtasıyla mutasarrıfı konumundaki bir kadı, Mehmet Şerif Efendi, aynı zamanda o dükkana ait bakkal gediğine de sahiptir. Bu gediği aylık 16.5 guruş kira karşılığı Yani isimli bir bakkala kiralamıştır. Yani'nin gediğin kiracısı olarak belirtildiği bu sözleşmede gedik sahibine veya

tüccara borçlarını ödemediği takdirde diğer bakkaların da kefil olduğu belirtiliyordu (İM 60, no. 159, Ra 1207). Yine pek çok gedik sahibi kadın, gediğin ait olduğu dükkanı yönetmek yerine esnaftan kimselere kiralarak düzenli gelir elde ediyorlardı (İM 2-351/8b-3, 1-121/3b-1).

Gediklerin veya gedik hisselerinin kiralanabilmesi esnaf ve tüccarın yüksek pahalar karşılığı gediği satın almak zorunda kalmadan o iş kolunda çalışabilmesini olanaklı kılıyordu. Bazen gedikler miras sonucu bölündüğünde de kiralama usulü ile ortaklık problemleri çözümlenebiliyordu. Örneğin, bir gediğin sahibi iki kardeşten biri olan Dimo diğer kardeşin hissesini kiralarak onun herhangi bir şekilde işin yönetimine ve karına karışmasını engelleyebiliyordu. Bu anlaşmada 120 hisselik bir bakkalın 30 hissesini Dimo Mihal'den aylık 100 guruşa kiralarak işin yönetiminde bağımsızlık elde etmiş gözükmektedir (İM 60, no 131, 6 Za 1206).

Bu sicil setlerindeki kayıtlar tüm ortakların isimlerini ve sayısını belirtmese de pek çok alışverişte kayıtlarda “şeriklerin izniyle” ifadesi geçmektedir. Buna rağmen mahkeme kayıtlarında ortakların bir alışverişin onaylanması için mahkemede varolmasının gerekmediğini görmekteyiz. Gene sicil kaynaklarında istenmeyen ortaklıklardan kaynaklanan herhangi bir ihtilafa rastlamamaktayız. Bu da bizi gedik hissesi alışverişlerinin kimler arasında yapıldığının üzerinde ciddi formel veya enformel kısıtlamalar olmadığını düşündürmektedir. Genel olarak vakfın bu ikincil piyasadaki alışverişlerde de söz hakkının olmadığını görülmesi gedik hisselerinin alışverişindeki serbestiyeti destekler niteliktedir. Bütün bunlara ek olarak biraz önce belirttiğimiz gibi gedik alışverişlerinde aile içi alışverişlerin oranı küçüktür. Gedik alışverişlerinin yaklaşık % 20'si Müslüman Gayrimüslüm arası alışverişlerdir. Bu da bize gedik piyasalarında dini kimlikle belirlenen bir bölünme olmadığını düşündürmektedir.

Bu kısımda genel olarak gediklerin ve gedik piyasalarının ortaya çıkışı ile bulguları sunduk.³⁴ Gediklerin ortaya çıkışının iâşe ağlarındaki sıkıntılarla doğrudan ilgili olduğunu öne sürdük. Kira avantajlarının artan girdi fiyatları ve nihai üründe fiyat kontrolü arasında ezilen ve borçlanan esnafın (özellikle hububatı ana girdi olarak kullanan ekmek ve fırıncıların) yüklerini hafifletmek üzere devletin iradesi ile sağlandığını açıkladık. Ayrıca ikincil yazında pek fazla üstünde durulmayan bir olgunun, gediklerin alınıp satılır hale gelmesinin önemini izah ettik: Gediklerin alınıp satılır, rehin verilebilir varlıklar olarak görülmesi ile tedarikin devamlılığının sağlanılmaya çalışıldığını ve bu sürecin de esnafın ve tüccarın kolektif pazarlıklarından, yani tabandaki gelişmelerden doğduğunu izah ettik. İkincil gedik piyasalarının ortaya çıkması, çoklu ortaklıkların ortaya çıktığını ve işletmenin fiili yöneteni ile gedik sahibi arasında bir

³⁴ Daha ayrıntılı bir analiz gedik üzerine hazırladığımız makalelerde mevcuttur.

ayırışma yaşandığını gözlemledik. Bu yüzden esnaf örgütlenmelerinin kar/gelir kaynaklarının bir yatırım aracı olarak görülmeye başlandığını ve bunun da özellikle perakende sektörlerde esnaf-örgütü-dışı unsurların iş kolundaki varlığını arttırdığını, bir anlamda loncanın çözülme sürecini hazırladığını gözlemledik. Bütün bu tartışma bize iaşe tedarik ağlarını bir bütün olarak ele almanın gereğini ve ortaya çıkan iktisadi dönüşümlerin gedik gibi pek de beklenmeyen/dolaylı yenilikler sayesinde şekillendiğini göstermektedir.

4.4 Et

Başkentin et iaşesi, Klasik dönem itibariyle Osmanlı merkezin yönetiminin oldukça sıkı kontrolüne tabi olmuş bir süreçtir. Bu konuda devletin hassasiyetini göstermek açısından arşiv belgelerinde gözümüze çarpan ve sık sık tekrarlanan şu cümleler bu konudaki her tartışmanın başlangıç noktası olmalıdır: “Deraliyye’de sâkin İbâdullâhın havâyic-i zarûriyyesinden olan ağnâm...” “İşbu ağnâm mâddesi Deraliyye’nin husûsât-ı lâzimesinden olup vücûhla bu hususa dikkat olunmak lâzime-i hâlden olduğu...” Bu cümlelerde kendini açıkça gösteren hassasiyetle hareket eden devletin, projede ele aldığımız döneme kadar hangi mekanizmaları tesis ettiği, ne tür mali düzenlemeler yaptığı, ortaya çıkan sorunlara karşı nasıl bir yaklaşım benimsediği başta Anthony Greenwood olmak üzere, Arif Bilgin ve Ahmet Uzun tarafından ayrıntılı bir şekilde ele alınmıştır. Aşağıdaki satırlarda daha ziyade 1774 sonrası süreçte Karadeniz’in kuzeyinden tedricen çekilme sürecinin doğurduğu tedarik problemleri ve bunlara yönelik çözümler üzerinde durulacaktır. Söz konusu sürecin İstanbul’daki et üzerine uzmanlaşmış esnaf grupları üzerindeki etkileri de ayrıca ele alınacaktır.

Proje kapsamında Başbakanlık Arşivi’nden elde ettiğimiz belgelerde 1774 sonrası dönem için “Rumili’nin ihtilâline mebni” ifadesi sıklıkla karşımıza çıkmaktadır. Bu “ihtilal”in söz konusu coğrafyadan koyun tedarikine çok belirgin bir sekte vurduğu anlaşılmaktadır. Aşağıda da ayrıntılı bir şekilde ele alacağımız gibi, arşiv belgelerinden elde ettiğimiz bilgiler, bu dönemde daha önce temin edilen koyun miktarının ancak yarısının tedarik edilebildiğini göstermektedir. Hem tayinatlar için hem de halkın ihtiyacı için koyun tedarikinde yaşanan ciddi sorunlar iyice kronikleşmiş bir hal alıp, devletin en üst düzeyinde sürekli bir çözüm arayışı yaşanmaktadır. 1817 tarihli bir Hatt-ı Hümayun’dan elde ettiğimiz bir bilgi, 1806 tarihinde dört defterdar, sadrazam ve kasapbaşının birlikte toplantı yapıp bu kronikleşen soruna çözüm yolları aradıklarını ortaya koymaktadır (HAT 36/1817).

Yukarıda bahsettiğimiz kronik sıkıntının kökenlerini hiç şüphesiz çok daha erken tarihlere kadar götürmek mümkündür. Ama bu projeye kalkışırken de açık bir şekilde ifade ettiğimiz

gibi, Osmanlı-Rus Savaşı ve 1774'te varılan antlaşma, işeye konu olan bir çok hammaddede olduğu gibi Rumeli'den İstanbul'a getirilen hayvanların miktarında da önemli bir düşüşe yol açan süreci daha hızlandırmıştır. 1787-1792—Avusturya'nın da savaşa müdahil olması ve sonuçta Kırım'ın tamamen Rusya'nın eline geçmesiyle—ve 1806-1812 Osmanlı-Rus Savaşları da yukarıda bahsedilen türden sayısız toplantıya konu olacak gelişmelere yol açmış olmalıdır. (Bkz. Harita 1) Açık olan bir nokta varsa o da; özellikle Küçük Kaynarca Antlaşması'nın ardından Karadeniz'in kuzeyinden çekilme süreci, bölgeden tedariki ciddi bir sekteye uğratmasının yanı sıra devletin diğer hammadde ürünlerinde yaptığı gibi tedarik alanlarını tekrar tekrar yeniden tespit etmesine ve süreci baştan aşağı düzenlemek zorunda kalmasına yol açmıştır. Tedricen gelişen bu sürecin doruk noktası da 1806-1812 Osmanlı-Rus Savaşı olmuştur. Rumeli'den tedarike keskin bir darbe vurmuş olan bu savaşın etkisi 1806 yılında bu bölgeden İstanbul'a gelen koyun miktarının sayısında en somut ifadesini bulmaktadır. 1806 yılına ait bir Hatt-ı Hümayun önceki senelere göre temin edilen koyun miktarının yarı yarıya düştüğünü göstermektedir. Burada belki daha vahim olan gelişme, işe sorunlarında bir çok kez Rumeli'nin açığını telafi etmek için başvurulan Anadolu'daki kaynakların da aynı yıl içinde bariz bir düşüş göstermiş olmasıdır. Anadolu'dan yüzyıl başlarına değin senelik ortalama 90-100 bin koyun gelirken bu sayı 1805'te 30 bine, 1806'da ise 20 bine gerilemiştir. (BOA HH 36/1817) Bu düşüşü diğer bir çok etkenin yanı sıra merkezi otoritenin taşra üzerindeki etkisinin zayıflamasına bağlamak mümkündür.

Harita 1. 1787-1792 Osmanlı-Rus savaşları cephelemi

4.4.1 Tedarik Yöntemleri Üzerine Notlar

Proje kapsamında yaptığımız arşiv araştırması sırasında elde ettiğimiz belgeler İstanbul'un et ihtiyacının tedariki üzerine uzmanlaşmış farklı kurumsal ve yöntemler hakkında ayrıntılı bilgiler sunmaktadır. Anthony Greenwood ve Arif Bilgin tarafından klasik dönemden itibaren faaliyetleri ayrıntılı bir şekilde belgelenmiş olan "Celepkeşan Sistemi", imparatorlukta et iâşe mekanizmalarının etrafında kümelenmiş temel örgütsel yapıdır. İstanbul'un fethinden bir müddet sonra, Fatih döneminin sonlarında ya da II. Bayezid saltanatının başlarında ortaya çıkan Celepkeşan sistemi, başkent nüfusunun, fiyat artışlarının getireceği baskıdan uzak, bol ve ucuz et alabilmesini sağlamak üzere ihdas edilmiş bir kurumsal yapı olarak tarif edilmektedir. Bu sistem çerçevesinde faaliyet gösteren celepler, piyasa fiyatlarının altında koyun/hayvan satmakla mükellefti. Maliyet ve satış fiyatı arasındaki farkı kendi ceplerinden karşılamak zorunda olan celepler, bu hizmetleri karşılığında birçok vergi kaleminden muaf tutulmuşlardır. Bir çok çalışmada celepkeşan sisteminin sermaye birikiminin önüne geçmek için tesis edilmiş bir mekanizma olduğu vurgusu yapılır. Tartışmaya açık bu özelliğini bir kenara bırakacak olursak bu örgütsel yapı sayesinde başkent talep ettiği koyun miktarının düzenli bir şekilde tedarik edildiğini söylemek mümkündür. Diğer yandan celep olarak yazılanların çok büyük bir bölümünün toplumun nispeten zengin kesiminden olduğu anlaşılmaktadır. Bu da bu kimselerin, süreç içinde doğacak farkı rahatlıkla ödeyebilecek birikime sahip olmalarıyla açıklanabilir. Celep yazılanlar, nerelerden alınacağı ve kaç adet olduğu defterle sabit olan hayvanı tedarik ettikten sonra ilgili selhanede kestirip belirlenen narh fiyatıyla kasaplara satmakla mükelleftiler. Süreç tamamlandıktan sonra kendisine kadılıktan bir belge verilirdi. Celepler, tedarik bölgelerindeki yerel yöneticilerle koordine bir şekilde iş yapmak zorundaydılar; diğer yandan, kadılıklar, ihtiyaç halinde tedarikin sağlıklı yürüyebilmesi için celeplere yardımcı olmak üzere görevli tayin etmekle yükümlüydüler.

Bu proje kapsamında ele aldığımız dönem boyunca celepkeşan sistemi varlığını sürdürmekle beraber artık eski işlevselliğini yitirmeye başlamıştır. Bu sistemin ele aldığımız dönemde sınırlı da olsa sadece Rumeli'den yapılan tedariklerde değil İran sınır bölgesinden yapılan alımlarda da kullanıldığını görüyoruz. İran sınır bölgesinden yapılan alımlarda devlet, bölgedeki Erzurum, Kars ve Van tüccarı yanında celeplerin de devreye girmesini teşvik edecek ve kolaylaştıracak uygulamalar yapıyordu. Anadolu için kullanılan sistem bir parça farklılık göstermektedir. Buradan özellikle aşiretlerden hayvan alımı yapılmaktadır. Eğer merkezden tedarik için herhangi bir görevli gönderilmediyse, koyun sahipleri hayvanlarını İstanbul'a kadar getirmekte, burada satmaktaydılar. Bu tür şehre koyun girişini kolaylaştırmak için devlet, bu araştırmanın ele aldığı dönemde söz konusu tedarik yöntemlerini teşvik etmiş; İstanbul'a bu şekilde koyun getirenlerin koyunlarını istedikleri kimseye, istedikleri yerde ve

anlaşacakları fiyata satabileceklerini garanti etmiştir (BOA.,C. BL, No. 253; BOA., C. BL, No. 3924).

Celepkeşan sistemi zayıflayınca koyun tedariki, koyun eminleri ve hassa kasapbaşılar tarafından görevlendirilen sayıcılar tarafından sağlanmaya çalışılmıştır. Buna göre, yine varlıklı kimseler yazıcı olarak belirlenmiş, celeplerin yaptığı işler bu yazıcılar vasıtasıyla gerçekleştirilmeye çalışılmıştır. İhtiyaç halinde kasapbaşı aracılığıyla sayıcılara, kendi sermayelerine ilave olarak miri sermaye desteğinde bulunulurdu. Sayıcılar tedarik ettikleri koyunları ya İstanbul yakınlarındaki kışlaklara yerleştirirler ya da doğrudan başkente ulaştırırlardı. Şehre sayıcıların getirdiği koyunlar doğrudan selhanelere götürülür, kesimi yapıldıktan sonra dağıtılırdı.

Osmanlıların İstanbul'un et ihtiyacını karşılamak için kullandıkları yöntemlerden bir tanesi de çapul/yağmadır. Ele aldığımız dönemde çok sayıda örneği olmasa ve işleyişinin detayları pek bilinmese de bazı belgeler çapuldan edilen hayvanlara vurgu yapmaktadır. Elimizdeki bir belgeden Çapuldan elde edilen sığırın/bakarın 1/10 kısmının "resm" olmak üzere kasapbaşına getirilmekte olduğunu öğreniyoruz. Bu kayda göre herhangi bir risk olmasın diye bunlara Eflak reayasından 5 nefer çoban tayin edilmesini ve Asitane'ye geldiğinde iki adet "kul"a (padişahın güvenilir adamına) teslim edilmesi emredilmektedir (BOA., D.BŞM.KSB 53/27, 13 M 1203 (14 Ekim 1788)).

İncelediğimiz dönemin et iaşesi açısından çarpıcı bazı gelişmelerini de araştırmalarımız sırasında tespit edebilmemiz mümkün olmuştur. Söz konusu dönemde tedarik süreçlerinden sorumlu olan iki görevli öne çıkmaktadır. Bunlardan biri koyun emini, diğeri de kasapbaşısıdır. Koyun emininin sorumluluk alanı biraz daha geniş olsa da kasapbaşının yalnızca miri et tedarikiyle ilgilendiği anlaşılmaktadır. Halkın et ihtiyacının karşılanmasında ise celepler ve tüccarlar rol oynamışlardır.

Bu dönemde kimi kazalardan maktuıyyet üzere koyun tedariki yapılmaktadır. Yani bazı kazalar belli sayıda koyun vermekle yükümlü hale getirilmişlerdir. Ne yazık ki kazaların tedarik etmekle yükümlü oldukları koyun sayılarına dair listelere ulaşamadık. Bazı belgelerin satır aralarından çıkan sonuçlar şunlardır: İncelenen dönemin belli bir bölümünde maktuıyyet uygulaması Edirne, Tekfurdağı, Vize, Cisr-i Ergene ve sair 11 adet kaza için 1200/1800 yılına kadar devam etmiştir. Bu yıl sonunda bu kazalara yönelik maktuıyyet uygulaması bir hatt-ı hümayunla kaldırılmıştır. Fakat Filibe ve Tatarbazarı'nın maktuıyyet yükümlülüğü 1804 yılında bile devam etmektedir. Devlet her iki kazadan maktu olarak yıllık 7.000 adet koyun ve keçi almaktadır (BOA.,C.ML 10466, s. 1).

Miri tedariki için bu dönemde kullanılan mekanizmada sayıcılar esas aktör konumundadır. Kasapbaşının miri koyun tedariki için genellikle “sayıcılar”ı kullandığı görülmektedir. Yine aynı şekilde kışlaklardan koyun tedarikinde de sayıcılar kullanılmıştır. (BOA., C.BLD 1180) Ancak miri olmayan koyun tedariki celeplar ve tüccarlar aracılığıyla yapılıyordu.

4.4.2 Tedarik Bölgeleri ve Dönemleri

İstanbul’un ihtiyacı için şüphesiz en fazla hayvan tedarik edilen bölge hala Rumeli’dir. Anadolu’dan yapılan et iaşesi ise, küçümsenemeyecek oranda fakat diğeriyle kıyaslandığında küçük ölçeklidir. Hatta birçok arşiv kaydı, şehrin et ihtiyacının Rumeli’den karşılanamaması halinde Anadolu’nun koyunlarına müracaat edildiğini göstermektedir. Fakat incelenen dönemin özelliği dolayısıyla Anadolu koyununa neredeyse her yıl müracaat edildiği görülmektedir. Bunun en önemli nedeni, yukarıda da vurguladığımız gibi, başkent in et, hububat ve deri iaşesinde önemli rol oynayan Karadeniz’in kuzeyindeki hattın büyük oranda Osmanlı egemenliğinden çıkmış olmasıdır.

İstanbul’un hayvan ihtiyacının çoğunlukla Rumeli’den karşılanıyor olmasının nedenleri arasında en önemlisi hiç şüphesiz burada kurulan kışlak sistemidir. Hayvan beslemeye müsait bölgelerin bolluğu başta Eflak ve Boğdan olmak üzere bu coğrafyanın Osmanlı başkentinin diğer ürünlerinin yanında et iaşesi konusunda da kilit bir konumda olmasını sağlamıştır. Rumeli’den hayvan tedarik edilen bölgeleri iki gruba ayırmak gerekir. Birincisi Tuna’nın güneyinde kalan ve Trakya, Bulgaristan, Makedonya ve Teselya’yı içine alan bölge; Bu bölümde Silistre, Çirmen, Niğbolu, Köstendil, Sofya, Tırhala, Vize ve Paşa (Edirne merkezli geniş bir idari birim) gibi kazalar bulunmaktaydı. İkincisi ise, Karadeniz’in kuzeyinde Eflak-Boğdan’ı da içine alacak şekilde geniş bölge. Ancak bu çalışmanın incelediği dönemde Eflak-Boğdan dışındaki bölgelerden tedarik neredeyse tamamen kesildiği için bölgeyi bu ikiliyle sınırlamak gerekmektedir.

Anadolu’dan koyun getirilen bölgeler genellikle göçer Türkmen topluluklarının bulunduğu bölgelerdir. Diyarbakir bölgesi ve Yeni İl, Bozulus Türkmenlerinin yaşadığı bölgeler ile Erzurum ve Cihanbeyli taraflarıdır. Daha önce yapılan çalışmalardan, Adana ve Tarsus taraflarındaki Karaisalı ve Kosonlu aşiretlerinin başkent in ihtiyaç duyduğu koyun miktarını karşılamak konusunda önemli rol oynadığını biliyoruz. İncelenen dönemdeki belgelerde, Mikaili, Mervis ve birkaç büyük aşiretin daha bu süreçte önemli rol oynadığını bize göstermektedir (BOA.,HAT 9666 – 29 Z 1206/8 Ağustos 1792). Mervis aşireti, İstanbul’a kızıl koyun göndermektedir ki; bu cins koyun aslında İran taraflarına mahsus bir türdür (BOA.,A. DVN 2273/36).

Bu aşiretlerden yapılan alımların dışında, zaman zaman İran sınırından külliyetli alımlar yapıldığı görülmektedir. 1798'de bir seferde 150.000 koyun getirilmesi için emir verilmiştir (BOA., A. DVN 2273/36).

Ele aldığımız dönemde Rumeli'den yapılan tedarik yıl içinde farklı zaman dilimlerinde gerçekleşmekte ve mevsime ya da tedarik noktasına atfen isimlendirilmekteydi (Greenwood 1994). Buna göre tedarik süreçlerinde dört tedarik aşaması bulunmaktaydı.

1. Bahar Mevsimi Koyunları: İlbaharda yapılan tedarikin ismidir. Mart ayında başlayıp Mayıs başına kadar devam eder. Bahar mevsimi koyunlarının temin edildiği yerler; Misivri, Yanbolu, Zağra-i Atik, Zihne, Drama gibi Bulgaristan ve Trakya bölgelerindeki kazalardır.
2. Deliorman Koyunları: Yaz mevsiminde getirilen koyunlara verilen isimdir. Yaz mevsimi koyunları, Deliorman bölgesinden tedarik edildiği için bu ismi almış olmalıdır. Bulgaristan'ın kuzey ve kuzey batısını içeren Deliorman bölgesine Niğbolu'nun doğusu ve Varna da dahildir. Buradan yapılan alımlarda deniz taşımacılığı da etkin bir şekilde kullanılmıştır.
3. Kırcaan Mevsimi Koyunu: Teselya ve Niğbolu'yu içine alan bölgeden gelmekteydi. Tam geliş tarihleri belli olmamakla birlikte yaz sonunda temin edilip getirildiği tahmin edilmektedir.
4. Muzayaka Mevsimi Koyunları: Adından da anlaşılacağı gibi, koyun tedarikinin en zor olduğu kış aylarını, muhtemelen de Ruz-ı Kasım ile Ruz-ı Hızır arasını kapsamaktaydı. Bu dönemde İstanbul'a nispeten yakın Paşa sancağının kimi bölgeleri ile Sofya ve Makedonya taraflarından tedarik yapılabiliyordu. Muzayaka koyunu tedarik edilen bölge, İstanbul'a ulaşımın diğer yerlere göre daha müsait olduğu bir coğrafyadır ve celepkeşan sisteminin en yoğun işlediği bir bölgedir. Greenwood, bu dönemde getirilen koyunlara *azman* isminin verildiğini belirtir

1783 yılında uygulamaya konulan *ondalık ağnâm* ile koyun tedarik bölgeleri yeniden düzenlenmiştir (Uzun, 2006). Bu uygulamayla koyun tedariki, kol tabir edilen dört ana bölgeye ayrılmıştır:

1. **Bahar Kolu:** Büyükçekmece, Küçükçekmece, Saray, Vize, Pınarhisarı, Midye, Çorlu, Ereğli, Tekfurdağı, Malkara, Saray, Lüleburgaz, Gelibolu, Edirne, İpsala, Cısr-i Ergene, Misivri, Rus Kasrı, Yanbolu, Aydos, İslimye, Dimetoka, Filibe. Filibe ve Tatarbazarı sonradan bu kola ilhak edilmiştir (BOA.,C.BLD 4845, s. 3).
2. **Yenişehir-Selanik Kolu:** Bugünkü Yunanistan topraklarının önemli bir kısmını içermektedir.

3. **İvraca-Dobruca Kolu:** Berkofça, Osmanpazarı, Niğbolu, İvraca, Plevne, Lofça, Vidin, Belgradcık, Ruscuk, Hazergrad, Şumnu, Pazarcık, Silistre, Babadağı, Varna, Pazarcık, Prevadi, Kozluca, Köstence, Mangayla, Hacıoğlupazarı.
4. **Samako Kolu:** Bugünkü Bulgaristan'ın batısı ile Adriyatik kıyılarına kadar olan bölgeyi kapsamaktadır. Samako, Sofya, Drama, Kavala, Manastır, Pirlepe, Zihne, Köstendil, Ohri, Kalkandelen, Draç, Elbasan Tikveş, Prizren, Vulçitrin, İpek kazaları dahildir. İncelenen döneme ait bir belge (BOA.,C.BLD 4845, s. 3) Samako kolunun; Sofya, Samako, Köstendil ve Üsküp bayta olmak üzere 58 adet farklı kazayı içinde aldığını göstermektedir.

Bu tedarik bölgeleri incelenen dönem boyunca yürürlükte kalmış, miri tayinat için alımlar bu kol sistemine göre yapılmıştır (BOA.,C.ML 11831 p.2)

Genel olarak bakıldığında bu tedarik bölgelerinden koyun temininde çıkan sorunların nedenleri arasında en önemlilerinden bir tanesi sefer halindeki ordunu o bölgenin güzergahından geçmesidir. Ordunun geçiyor olması dolayısıyla 1804 Nisan'ında Bahar Kolu'ndan elde edilen koyun miktarı bir önceki seneye göre 30.000 kadar daha az gerçekleşmiştir. Belgede açıkça belirtilmiş olmasa da alımın miri olduğu anlaşılmaktadır. Kasapbaşı, 35.000 koyun daha alınması gerektiğini bildirmektedir. Bu kadar koyunun en fazla tane başına 5,5 guruşa satın alınması emredilmiştir. (BOA.,C.ML 11831, s. 1). Ordunun geçtiği bölgedeki tedarik zincirini bozması taşraya has bir durum değildir. İstanbul'un yanibaşındaki Üsküdar'da bile durum aynıdır. Ordu Üsküdar'da meks ettiğinde işler hayli karışmaktaydı. Yeniden tedarik planlaması kaçınılmaz hale gelmekteydi. 1804'de askerlerin bir kısmı Üsküdar'a gelince Kasapbaşı endişeye kapılmıştır. Normalde şehrin kendi nüfusuna 50 gün yetebilecek et rezervi bu askerler nedeniyle ancak 35 gün idare edebilecektir. Bu nedenle kasapbaşı hemen koyun tedarikine gidilmesini, aksi takdirde darlığın yaşanabileceğini vurgulamıştır (BOA., C.ML 11831).

4.4.3 Kışlaklardan Tedarik

Uzak bölgelerden hayvan tedarikinin sorunlu olduğu dönemlerde şehrin et ihtiyacını karşılamak üzere, ağırlıklı olarak İstanbul çevresi ve Bulgaristan topraklarında oluşturulan kışlak ağı, İstanbul halkının kış aylarında et sıkıntısı çekmemesinin en önemli nedenidir.

Sözü edilen kışlak ağının oldukça geniş bir alanı kapsadığı görülmektedir. Merkezi yönetim, mevsim ve coğrafi şartları dikkate alarak ilkbahardan sonbahara kadar uzak bölgelerden hayvan sevkiyatı yapar, hayvanların önemli bir kısmı şehre nispeten yakın bölgelerdeki kışlaklarda bırakır, ihtiyaç oldukça kışlaklardan şehre yönlendirilirdi. Mesela Edirne ve

çevresi (Kırkkilise, Karışdırın, Bergos) çok sayıda kışlağa sahipti. Özellikle kış sonunda (Mart öncesi) bölgedeki stoğa müracaat edilirdi (BOA.,C.BLD 1136). İncelenen dönemde devlet Ağustos ayının sonlarında kışlaklarda en azından 100.000 koyunun olmasını arzu etmektedir. Mevcut kışlak koyunu sayısı bunun altına düştüğünde kış aylarının sorunlu geçeceği düşünülmektedir (BOA.,D.GKN 73-129, s. 1). Elimizdeki belgeler bize acil durumlarda kullanılmak üzere bazı kışlaklarda bekletilen koyunların sayısına dair genel bilgiler vermektedir. Örneğin 1796 yılı için, Havass-ı Mahmud Paşa, Baba-yı Atik ve Bergos kazalarında 28 adet kışlak olduğunu ve buralarda 40.000 koyun İstanbul'un ihtiyacı için durduğunu biliyoruz (BOA.,A.DVN 2257-59 / 20 Aralık 1796). Cısr-i Ergene'de 14 adet kışlak olduğunu ve 1797 kışında bu kışlaklarda 12.000 koyunun kışlamakta olduğunu da elimizdeki bir belgeden öğreniyoruz (BOA.,C.BLD 3633).

Yine aynı kayıttan elde ettiğimiz bilgiler sadece kışlaklar hakkında değil aynı zamanda bu bölgelerden temin edilen koyunların kayd altına nasıl alındığında dair de önemli ipuçları sağlamaktadır. Bu deftere ayrıntılı olarak baktığımızda, Bergos, Istranca, Çatalca, Silivri ve Karadeniz sahilindeki Yanık Değirmen'e kadar Boyalık, Karacaköy, Ormanlı, Çiftlikköy, Lazariköy, Yeniköy, Alibeyköy, Hüsameddin Paşa Çiftliği, Düzdağ ve Oklalı zimmilerinde ve oralardaki mezralarda (buralar aynı zamanda kışlak) bulunan celep koyunu, bıçak koyunu, erkek ve kısır-marye koyunu ve keçilerinin sahiplerinin isimleri listelenmiştir. Koyunların listesinin tutulması (tahriri) için mübaşir atanmış. Hem mübaşir, hem avcıbaşı hem de kadılık sürecin yürütülmesinden sorumlu tutulmuşlardır (BOA.,A.DVN 2257-56 / 20 Aralık 1796).

Uzak bölgelerden satın alınıp kışlaklara yerleştirilen koyunlar, zamanı gelince İstanbul'a taşınırdı. İstanbul'un yakınlarından Makedonya'ya kadar çok sayıda bölgede kışlak mevcuttu. İstanbul'un yakınlarındaki kışlaklarda (Eyüp, Terkos, Çatalca, Silivri kışlakları) bulunan koyunların müzayaka mevsiminde şehre getirilmesi işinde celep dışında *avcıbaşı*, *sâye yoldaşı* ve *kasap sayıcıları* rol oynamaktaydılar. Ancak bunlar arasında süreçte en fazla yetkili/sorumluluk avcıbaşınındı. Getirilecek koyunlarla ilgili önceden tutulmuş deftere göre koyunların sürülüp şehirde dağıtım mahalli olan Kara Ahmedli'ye teslim etmek onun sorumluluğundaydı. Teslimat sonrasında kendisine teslim senedi verilmekteydi. (BOA.,A. DVN 2258/58). İstanbul civarında olan Çekmeceler ve Silivri taraflarında olan kaza, kasaba, nahiye ve köyler "Asitane'nin kileri mesâbesinde" görülmektedir. Bu bölgede kışlayan koyunlara, ancak şehrin koyun ihtiyacının had safhada olduğu dönemlerde müracaat edilmekteydi. O nedenle buradaki koyunların bir başka tarafa gönderilmesi önemli bir sorundu (BOA., C.BLD 3342).

4.4.4 Şehir İçin Yapılan Alımlar

İstanbul için hayvan alımlarını temelde iki kategoride ele almak mümkündür. Bunlardan birincisi, mirî alımlardır. Beylik alımları olarak da adlandırılabilir bu alımlar şehir halkı için yapılan tedarikten farklı bir organizasyona sahipti. Başta Topkapı Sarayı ve diğer sarayların ihtiyacı olmak üzere, kimi kamu kurumları, askeri birlikler vs. gurupların ihtiyacı miri tedarikten karşılanmaktaydı. Diğer kategori, sözü edilen süreçlerden neredeyse tamamen bağımsız yollarla yapılan tedarikti. Tüccarlar ve celepler vasıtasıyla yapılan bu alımlar çok büyük miktarlara tekabül etmekteydi.

4.4.4.1 İstanbul için Koyun Alımları

Kurbanlık Koyun Alımı:

Kurbanlık koyunlar, şehrin yıllık tüketiminde gözle görülür bir paya sahipti. Belgeler, bize şehre kurbanlık olarak giren hayvan sayısını vermektedir. Ancak şehre getirilen koyunlardan halkın aldığı ve kurban ettiği sayı net olarak bilinmemektedir. Üstelik şehre kurbanlık olarak getirilen hayvanlar içinde miri kurbanlar yer almasa gerektir. İncelediğimiz dönemde şehre kurban olarak satılmak üzere getirilen koyun sayısı aşağıda verilmiştir. Buna göre, sayının ortalama 130.000 civarında seyrettiği anlaşılmaktadır. Muhtemelen Kurban Bayramı'na yakın bir vakitte şehirde satışa sunulmaya başlanan bu hayvanların tamamı alıcı bulamıyordu. O nedenle yöneticiler kalan hayvanların kasapbaşı tarafından alınmasına gayret gösterirlerdi. Bu gayret şehre istenilen düzeyde kurbanlık koyun girişini kolaylaştıracak bir unsurdu.

Tablo 10. Bazı yıllarda şehre giren kurbanlık koyun miktarı (Adet)

1791	1793	1794	1818
96.000	130.000 ³⁵	130.000 ³⁶	147.000

Beylik Et Tedariki:

Saraylarda, halkınkiyle karşılaştırıldığında daha fazla et tüketilmekteydi. 17. yüzyılda halkın tükettiği yıllık et miktarı kişi başına 50-58 kg iken aynı dönemde saraylılara ait olan miktar 100 kg'ın üzerine çıkmıştır. Buna karşılık yeniçerilere günlük 190 gr. et verilmesi kuralına dayanarak onların yıllık tüketimini 70 kg olarak belirleyebiliriz. Bu rakam halkının yaklaşık

³⁵ 50.000'i Karaman'dan alınmıştır.

³⁶ 31.000'i Anadolu'dan alınmıştır.

bir buçuk katıdır. Halkın tükettiği yıllık miktar 19. yüzyıla gelindiğinde oldukça düşmüştür. Bu yüzyıla ait en iyimser rakam 35 kg'dır. Bazı araştırmalar, alt limiti 15 kg ile sınırlayabilmektedir.

Kasapbaşılardan beylik koyun tedarikinde ocaklık gelirlerinin kaynaklarını bir defterden çıkarmak mümkün olmaktadır: Buna göre; Üsküp cizyesi, Ruscuk cizyesi, Niğbolu ve Ruscuk avarızı, Prevadi cizyesi ve Babadağı cizyesi kasapbaşının ocaklıklarıdır. Kasapbaşı buralardan elde ettiği 365.280 guruşu her yıl et tedarikinde kullanabilmektedir (BOA., D.BŞM 4997/1). Diğer bir belgede geçen kasapbaşı ocaklıkları ise şöyledir: Üsküp, Samako, Ruscuk, Prevadi ve Babadağı cizyeleri. Toplam değeri 365280 guruştur (BOA., D.BŞM.KSB 12066/1, 22 C 1205 / 26 Şubat 1791).

Eski kasapbaşı ile yenisi arasında bazı durumlarda anlaşma olduğunu da elimizdeki belgelerden çıkarıyoruz. Görev değişimlerinde eski kasapbaşı miriye olan borcuna karşılık gelmekte olan (süreci kendisi organize etmiş) koyunların bahalarının tahsilini yeni kasapbaşına veriyor. Satın alınan meblağla İstanbul kasaplarına satılan fiyat arasındaki fark yeni kasap başına kalmış oluyor. Fakat yeni kasapbaşı satış fiyatı yerine mahallindeki alış fiyatını göz önüne alırsa, bu belgede olduğu gibi kargaşa çıkıyor: 1178'de kasapbaşı olan kişi (adı belirsiz) sefeli Halil Ağa'nın miriye borcu karşılığında, miri tayinat için Eflak, Boğdan ve Samako tarafından gelecek koyunların zabtını bu şahısa havale ediyor, böylece ödeşmiş oluyorlar. Aynı yöntemi halefi Ali Ağa için de kullanıyor. Ancak hesap görme vakti geldiğinde Ali Ağa koyunları alış fiyatı üzerinden hesaplamayı istiyor. Anlaşmazlık çıkıyor. Çünkü bu durumda ilave 50.000 guruş açık ortaya çıkıyor. (BOA., D.BŞM 4879/63) Kasapbaşılardan zararlarını mümkün olduğunca düşük tutma gayretleri devam etmektedir. Tarihi belli olmayan bir muhasebe defterinde Kasapbaşı Ağa'nın ödeyeceği aylık vs. masraflar 2100 guruş tutuyor. Kesilen koyunlardan elde edilen kuyruk ve iç yağından 1018 guruş temin edildiği için bu rakam düşülmüş (füru-nihade). Kasapbaşı bunun çözüm olmadığını, devletin maaş bağlaması gerektiğini söylemişse de bu kabul edilmemiştir. Bu sefer cülud (deri) ve paça bahalarının kendisine verilmesini istiyor (530 guruş). Buna rağmen hala zarar edecek ama devlet bu teklifi kabul etmiyor, cülud ve paça bahasının yarısının (265 guruş) verilmesine karar veriyor. (BOA., C.BLD 2622, s. 1). Bu belge, et görevlilerinin her birinin sorun yaşadığını, devletle sık sık pazarlığa tutuştuğunu göstermektedir.

Tayinatlar için Koyun Tedariki:

Tayinat dağıtımını eskiden beri devletin sürdürdüğü bir uygulamaydı. Zamanla boyut ve meblağ değişikliği yaşansa da devletin meseleye bakış açısı özünde değişmedi. Devlet, büyük çoğunluğu devletle organik bağı olan kesimden geniş bir grubun ve bazı kurumların et ihtiyacını tayinatlar yoluyla gidermek istiyordu. Bunu önceden, şehre koyun emini veya

kasapbaşı vasıtasıyla getirilen koyunlardan yaparken, incelenen dönemde bir yöntem değişikliğine gidilmiş, koyun sahiplerinin 10 koyununda birinin tayinatlar için miri fiyatla alınması kararlaştırılmıştır. Ahmet Uzun'un doktora çalışmasında da incelediği ondalık ağnam uygulamasına dair çok sayıda örnek elimizde mevcuttur (Uzun, 2006). 1783'te başlayan bu uygulamanın daha sonra vergiye dönüştüğü bilinmektedir. Önceleri miri fiyatla piyasa fiyatı arasındaki fark yüksek olmadığı için sürü sahipleri açısından koyunlarının 1/10'unu düşük fiyatla devlete satmak sorun teşkil etmemekteydi. Ancak zamanla piyasa fiyatı artarken miri fiyat sabit kalınca iki fiyat arasındaki makas oldukça açıldı ve koyun sahipleri açısından ondalık ağnam satışı krize dönüştü. Devlet de ondalık ağnamı vergiye dönüştürdü. Devlet ondalık ağnam için sayıcılar görevlendirir, yerel kadılikların sayıcılara gerekli yardımı yapmasını beklerdi.

İncelenen dönemde ondalık koyunların tedariki sürecinde, uygulamanın başlamasından 10 yıl bile geçmeden sorunların başladığı görülmektedir. Birçok belge, miri fiyatla ondalık koyun alımında sayıcılar ile koyun sahipleri arasındaki tartışmalara ve hatta kavgalara işaret etmektedir (BOA., D.GKN 73-129, s. 1). Devlet bu tür sorunları ortadan kaldırmak için önlemler almaya çalışmış, koyun paralarının peşin ödenmesini istemiştir (BOA., D.GKN 73-122, s. 1)

Belgeler (Selanik ve Yenişehir'den 4 Aralık 1796'da ondalık ağnam tedariki (BOA., A. DVN 2258/24) bize 18. Yüzyılın sonlarına doğru tayinat için gereken et miktarının artışından söz etmektedir. Bu artışın çeşitli nedenleri olmalıdır. Bu olumsuz gelişmeye Rumeli'deki kimi karışıklıklar eklenince mesele neredeyse içinden çıkılmaz hal almış, devlet yetkilileri toplanarak meseleyi ele almak zorunda kalmışlardır. 1800 yılında tedarik sıkıntısı olarak baş gösteren bu durumdan kurtulmak üzere yarısını temin edebildikleri tayinat koyununun diğer yarısını "şehir tertibi" koyundan yüksek fiyatla temin etmek yoluna gidilmiştir. Bu tercih sık tekrarlanan bir uygulamadır ve kasapbaşılar böyle bir tercihin kullanılmasından ciddi rahatsızlık duymaktadırlar, zira dikkate değer bir oranda kayba uğramaktadırlar. (BOA., HAT 36/1817).

Miri tayinat için alınan koyun sayısı çoğu zaman yeterli gelmediği için rayiç fiyatla alım yapılmakta, tayinatlardaki açık bu şekilde kapatılmaktadır. Ancak kasapbaşılar rayiç fiyatla alınan bu miktarın mümkün olduğunca az olmasını arzu ederlerdi çünkü aradaki farkı kendilerinin ödemesi beklenirdi. Kasapbaşının tahammül gücü sınırlı olduğu için haddi aşan masraflarda hazineden destek talep ederdi. 1802 yılında böyle bir durumda kasapbaşı 80.000 guruşluk desteğe ihtiyacı olduğunu belirtmiştir (BOA., C.ML 11831)

Tablo 11.Miri tayinat için her sene koyun alınan yerler ve koyun miktarı (Belgelerden derleme)

Kaza İsmi	Kimlerden Alındığı	Miktarı (Adet) ve çeşidi
Filibe ve Tatarbazarı	Koyun sahiplerinden	7.000 re's koyun ve keçi ³⁷

İncelenen dönemde tayinat alanların sayısında hatırı sayılır bir artış olduğu anlaşılmaktadır. Mesela 1804 yılında (H. 1219) Rumeli ve Anadolu'dan miri fiyatla 227.820 adet koyun satın alınmış fakat bu artışa bağlı olarak bu kadar koyun tayinata yetmemiştir. İlave olarak rayiç fiyatla 80.000 koyun daha satın alınmasına karar verilmiş (BOA., C.ML 11831, s. 4). Şu durumda miri tayinat için gerekli yıllık koyun ihtiyacının 300.000'i aştığı anlaşılmaktadır.

1802 yılında miri tayinatın tahsili konusunda yeterince başarılı olunamadığı görülmektedir. O nedenle açık, rayiç fiyatla yakın bölgedeki kışlaklardan yapılan damızlık kısır koyun alımıyla kapatılmaya çalışılmaktadır. Haslar, Çekmeceler, Çatalca, Terkos ve çevresi açığın kapatılmak istendiği bölgelerdir (BOA., C.BLD 1708, s. 1).

Ramazan Ayına Ait Tedarik:

İstanbul'un yoğun et talebi, Ramazan ayında artacağından Ramazan'ın kış aylarına denk geldiği dönemlerde kışlaklardan ilave alımlar yapılarak ihtiyaç karşılanmaya çalışılırdı. Mesela Ramazan'ın Şubat ayının sonuna denk geldiği 1796 yılı için, bir önceki Aralık ayından hüküm çıkarılıp Havass-ı Mahmudpaşa, Baba-yı Atik ve Bergos kazalarındaki 28 ayrı kışlakta bulunan 40.000 koyunun yarısının 10 Şaban'dan Ramazan başına kadar İstanbul'a sevki kararlaştırılmıştır. Ramazan ayında fiyatlar daha da önemli hale geldiği için bu hükümde fiyat da belirtilmiştir. Buna göre kasaplar, ceplerden 14 pâreye aldıkları etin kıyyesini halka 15 pâreye satabileceklerdi.

Hayvan Türleri:

Öncelikle belirtilmelidir ki, İstanbul'un et ihtiyacını karşılamak üzere koyun ve keçi dışında sığır da gelirdi. Şehir içinde koyun kasapları yanında sığır kasapları da mevcuttu.

³⁷ BOA., C.ML 10466 (11.02.1804).

Müslümanlar, sucuk ve pastırma yapımı haricinde sığır eti tüketmezlerdi. 1793 yılı başında İstanbul'da Müslümanlara ait 4 adet ruhsatlı sığır kasap dükkanı bulunmaktaydı. Ancak aynı belgede (BOA., C. BLD 195) Yedikule haricindeki sığır selhanelerinin eskiden 12 adet olduğu, şimdi ise 7'si Müslüman 1'i Yahudi olmak üzere 8 selhane bulunduğu belirtilmektedir. Belge aynı zamanda sığır selhanelerinin düzensiz ve karışık olduğunu, bunların birbirleriyle sürekli sorun yaşadıklarını haber vermektedir. Her şeye rağmen İstanbul gibi devasa bir şehir için sığır kasabı sayısı azdır. Sayının az olması, şehirde sığır etine yönelik ilgiyi de göstermektedir. Sığır kethüdaları, Yedikule'de kesilen sığırlardan pay almaktaydılar. Kethüda olanlara, 6,5 hissesi olan 3. Selhanenin 1 hissesi tahsis edilmişti.

Nüfus yoğunluklarının olduğu Yedikule ve Hasköy'de selhaneleri olan Yahudiler, İstanbul'a gelen sığırın %5'ini alma hakkına sahiptiler. Yahudilerin hissesine düşen sığırlar, sözü edilen selhanelerde kesilir İstanbul kazası ve Galata'daki kasaplara dağıtılırdı (BOA., C.ADL 3933). Tarih: 10.09.1707. Bu buyruldu, Yahudilerin Galata'daki Meyyit İskeleyi'ndeki selhanenin de Yahudilere hizmet ettirilmesini talep etmeleri üzerine çıkmıştır ve burayı Yahudilerin kullanmasına izin verilmiştir.

Çoğu belgede kabaca sığır olarak tanımlanan büyükbaş hayvanın içinde öküz, inek ve camusun olduğu anlaşılmaktadır. Sığırlar İstanbul'a geldiğinde doğrudan Yedikule'deki Tokad'a yönlendirilmekteydi. Şehre toplu olarak gelen bu sığır (incek, öküz ve camus) sürülerine "sürek" denilmekteydi. Sürüsünü doğrudan Tokad'a getirmeyen sürücüler cezalandırılırdı. Sığırların burada hem dağıtımına dair hazırlıklar yapılır hem de kesimi gerçekleştirildi. Sığırların önce listesel dağıtımının yapılması ve sonra kesilmesi özellikle dikkat edilen bir husustur. Kesimin hemen ardından da sığır kasaplarına dağıtım gerçekleştirilirdi. Sığırların yağları mumculara, derileri ise debbağlara verilirdi. Bütün bu süreçlerden en üst düzeyde sorumlu kişi, sığır kasapları kethüdasıydı. Kethüda bu hizmeti karşılığında sığır kasap dükkanlarının bulunduğu Eyüp'teki vakıftan³⁸ yıllık 3.500 guruş gelir elde ederdi. (BOA., C.BLD 925, Mayıs 1805). Sığır kasapları kethüdası ayrıca şehre gelen sığırlardan %1 oranında tahsisat alır buna *söğüş* denirdi. (BOA., C.BLD 1633, s. 1).

Sığır tedarikinde Rumeli'deki sınır bölgelerinin rolü çok büyüktü. Boğdan önemli bir sığır tedarik noktasıydı. 1805 yılında pastırma merkezi olan İsmail ve Kili'nin et ihtiyacını da karşılayan Boğdan'daki fiyatlar artınca devlet, teyakkuza geçmişti. (BOA., C.BLD 1638, s. 2).

En fazla geçen koyun türleri Karaman ve kıvırcıktır. Koyun emininin söğüş hakkının yer aldığı bir muhasebe defterinden aslında Karaman isminin bütün koyunlar için kullanıldığını görmekteyiz. Bu defterde Yedikule'ye gelen üç koyun cinsinin kaydı vardır: Karaman-kıvırcık,

³⁸ Başka bir belgeden bu vakfın I. Abdülhamid tarafından kurulduğu anlaşılmaktadır. Eyüp'teki vakfa ait dükkânlarda kasapların kiracı olduğu görülmektedir (C.BLD 1228, s. 1-2).

Karaman-beyaz, Karaman-kızıl. Bu çeşitler hem Anadolu'dan hem de Rumeli'den tedarik edilmektedir. (BOA., C.BLD 2054).

Koyun emininin aldığı söğüş miktarını gösteren bir defterden şehre getirilen koyun çeşitlerinin sıralaması yapılabilmektedir. Buna göre, şehre en çok kıvırcık koyunu getirildiğini, ikinci sırada ise Karaman-kızıl'ın geldiğini, Karaman-beyaz'ın ise oldukça sınırlı sayıda tedarik edildiğini söylemek mümkündür (BOA., C.BLD 2054, s. 1, Mart 1796).

Koyunların İstanbul'a sürülmesi sırasında yaşanan olumsuzluklar:

Tedarik sürecinin düzenli şekilde yürümesi için devlet sıkıntılı konularda sürekli uyarı yapmaktadır. Ele aldığımız dönemde, aynı klasik dönemde karşılaştığımız gibi, devletin koyun tedarikiyle görevli kimselere müdahale edilmemesi ve gerektiğinde yardımcı olunması gibi konularda sürekli hükümlerini görmekteyiz. Diğer taraftan özellikle Anadolu tarafından yapılan koyun tedarikinde, koyunları bizzat sahipleri getirdiğinde onlardan bac, otlak vs. vergilerin alınmaması bilhassa emredilmektedir. Konuyla ilgili hükümlerin çokluğu, hayvanını İstanbul'da satmak isteyen koyun sahiplerinin en rahatsız edildikleri konunun bu olduğunu göstermektedir. (BOA., A.DVN 2245-61).

“...hilâf-ı fermân ve münâfi-i tenbîhât bir re's ağnâm mahall-i âhara sapar ve giderse cânib-i mirîden zabt olunacağından mâ'adâ mürûrına ruhsat viren kazâların hükkâm ve a'yân ve zâbitânın haklarında dahı ukûbât-ı şedide icrâ olacağı bi'l-iştibâh idüğü ma'lûmunuz oldukda...”

Yukarıda örneğini verdiğimiz uyarı farklı belgelerde karşımıza çıkmaktadır. İstanbul'un ihtiyacını karşılamak konusunda zaten her türlü güçlükle boğuşmaktan yorgun düşmüş olan yöneticiler gözdağı vererek bu güçlükleri berteraf etme çabası içindedir. Özellikle beklenen sürülerin yolda başka yerlere yönlendirilmesi en istenmeyen durumdur. Anadolu tarafından gelen koyunların kaçış noktası genellikle İzmit'ti. Bu noktaya kadar gelen koyunların Bursa ve İzmir tarafına yönelmesi sık sık karşılaşılan bir durumdu. Onun için çoğu hüküm, koyunların buralara saptırılmamasını açık açık tembih etmektedir. (Mesela bkz. BOA., C.BLD 2575). 1780 yılı bu tür kayıpların devleti teyakkuza geçirecek düzeyde olduğu bir devere olmuştur. Bu yıl Kürt taifesinin İstanbul'a gitmek üzere yola çıkardığı 28 sürünün 15'i Bursa'yı geçerek Aydın'a doğru yöneldiği haberini alınca devlet, yolları denetlemek için bir çukadar görevlendirmiştir. Çukadar, Bolu'ya kadar yolda ne kadar sürü olduğunu tespit edip bildirmiştir. Ayrıca sürülerden 11'inin kesin olarak Bursa-Aydın hattında seyrettiği bilgisini ulaştırmıştır. Çukadarın raporundaki detaylardan, kontrol için görevlendirilen kimselerin oldukça başarılı istifsar faaliyeti yürüttüklerini, iyi bilgi topladıklarını söylemeliyiz (BOA., C.BLD 2575). Rumeli tarafında da durum pek farklı değildi. Bütün uyarılara rağmen cepler

fırsatını bulduklarında koyunlarını yol üzerindeki kazalarda satabilmekteydiler. 1802 tarihinde durum muzdarip olunacak noktaya geldiğinde, Divan-ı Hümayun'dan müekked bir fermanın çıkması istenmiştir (BOA., C.BLD 927).

Devlet bu tür kaçakları engellemek için muhtemelen belgelere yansımayan kimi tedbirlere de başvurmuş olmalı. Celeplerin birbirlerinin düşüncelerini öğrendikten sonra şikayette bulunmaları, devletin, temel itici gücün ne olduğu belli olmayan bir otokontrol sistemi kurduğunu ihsas ettirmektedir. Belgelerde belirtilmese de muhtemeldir ki devlet, ihbarda bulunanları ödüllendirmekteydi (BOA., C.BLD 144, s. 2).

Burada bir parantez açarak taşradan koyunların İstanbul'a getirilişinde karşılaşılan güçlüklerden de bahsetmek gerekir. Elimizdeki belgelerden birinde bahsedilen vaka bu sürecin aslında ne kadar büyük riskler içerdiğini gözler önüne sermektedir. Mikaili Aşireti'nden Molla Süleyman İstanbul'a 900 koyun getirirken bir adamı öldüren İbrahim'e kefil olmuş, katilin hapisten kaçmasını sağlayınca da kendisine kefalet parası olarak 1200 guruş, kan parası olarak da 300 guruş ödemek zorunda kalmıştır. Aslında bu durum yapılan bir soruşturmanın sonucunda ortaya çıkmış; Süleyman, koyunları getirirken parasının çalındığını, elindeki değerli bir Kuran nüshasının zorla alındığını şikayet edince devlet konuyu soruşturmak üzere bir görevli tayin etmiştir. (BOA., A.DVN 2238/53). Tüm ayrıntıları bir kenara bırakırsak, koyun getiren sürü sahibinin mal ve can güvenliği açısından büyük riskler alarak bu işe girdiğini söylemek mümkündür.

Koyunlar İstanbul'a iyice yaklaştıktan itibaren kontrol had safhaya ulaşmaktadır. Koyunların selhaneler dışında başka yerlere götürülmesi riskine karşılık devlet, Yeniçeri ağası, bostancıbaşı, Davutpaşa ustaları, Topçular ustası, Eyüp ustası, Boğaz nâzırı, köy subaşlıları vs. diğer görevlileri teyakuzda tutmak istemektedir. Yani bunlar şehre yaklaşan veya giren koyunların herhangi bir kaçak ve kanunsuz alışveriş yapılmadan selhanelere ulaştırılmasını sağlamak arzusundadır, bunun için birçok görevliyi devreye sokmuştur (BOA., C.BLD 1228, s. 2).

Özellikle kışlaklardan yapılan tedarikle ilgili sorun yaşanmaması için devletin aldığı en önemli önlem, satın alınan koyun miktarının ve sahiplerinin bir deftere yazılmasıdır. Böylece yol boyunca koyunların bir başkasına satılmasının önüne geçilmiş oluyordu (BOA., C.BLD 2424). Bu defterler kışlaklardan koyun tedariki sürecinde rol alan avcıbaşı, sâye neferatı ve kasap sayıcıları tarafından tutulmaktadır (BOA., C.BLD 2862).

İstanbul'a getirilen yıllık hayvan miktarı:

İncelediğimiz dönemde İstanbul'a giren veya şehirde tüketilen tüm hayvan miktarını açık bir şekilde listeleyen bir belgeyle karşılaşılmamıştır. Bu noktada en düzenli tutulan veriler

kasapbaşı defterlerinde bulunmaktadır ki bunlar da beylik ihtiyacın karşılanmasına dönüktür. Yani sadece miri tedarik ve tüketimi görebileceğimiz verilerdir. Sivil halkın tüketimine dair ne düzenli bir liste ne de istihraç yapılabilecek toplu açıklamalar bulunmaktadır. Bununla birlikte bazı belgelerdeki ipuçları kimi alanlara rakamsal ışık tutmaktadır.

Sığır kasapları kethüdasının gelirini artırmaya dönük girişimiyle ilgili sığır kasaplarının şikayeti üzerine yazılan 1 Ocak 1794 tarihli belgede, 20 sene öncesine atıf yapılmakta ve o tarihlerde şehre 8-10 bin civarında koyun getirebildiklerini, şimdi ise 4 bini aşmadığını sığır kasaplarının belirttiği kaydedilir. (BOA.,C.BLD 195, s. 3). Sığır İstanbul halkının temel et kaynağı olmadığı için 20 senelik bir zaman diliminde tedarikte bu kadar farkın olması, ciddi bir sorun teşkil etmemektedir. Azalmanın önemli bir sebebi Karadeniz'in kuzeyindeki tedarik alanlarının bir bir elden çıkmış olmasıdır.

Müslüman sığır kasapları Müslümanlara satış yapar, Yahudiler de Yahudi müşterilere. Tersine durumlar hoş görülmezdi. Zaman zaman görülen Müslüman sığır kasaplarının yüksek fiyatla Yahudilere satış yapması, 100 sığırda 5 sığır hissesinin kendilerine yetmediğini göstermektedir. Sorunun bir sebebi de, yukarıda belirtilen sığır arzı azalması olmalıdır.

İncelediğimiz döneme ait başkentin yıllık tüketimini topluca ayrıntılı olarak sunan bir kayıt olmamasına rağmen daha sonraki dönem için böyle bir kayıt vardır. Geriye dönük kabaca bazı çıkarımlar yapmamıza izin veren bir defteri 1837 yılı için bulabildik. Koyun Mukataası Kalemi defterlerinden 1837 yılına ait olan bu defter, yıllık miri koyun tüketimini göstermektedir. Buna göre, sözü edilen yıl İstanbul'da, 354 günde kesilen koyun miktarı 341.500 civarındadır. (BOA., D. GNK 24140/342). Bu rakam bize miri potansiyeli gösteriyor. Saray mutfaklarının yıllık koyun ihtiyacının maksimum 100.000 koyun civarında olduğu biliniyor. Dolayısıyla Topkapı sarayı dışındaki sarayların ve miri et tahsisatı alan diğer kurum ve kişilerin tasarrufuna yıllık 150.000 koyundan daha az bir hisse düştüğünü kabaca tahmin etmemiz mümkündür.

Bazı yıllarda şehre getirilen koyun miktarında hatırı sayılır bir düşüş söz konusu olurdu. Kıtlık, tedarik alanlarının daralması vb. nedenler şehre giren koyun sayısının düşüşünde önemli bir etkindir. Ancak bazen kasapbaşılardan tutumları da şehirdeki koyun arzını belirleyebilmektedir. Aslında kasapbaşı, daha çok miri tedarik ve dağıtım ile ilgilenen bir görevliydi. Bununla birlikte şehirdeki bütün kasapların başı olarak tüm tedarik ve dağıtım süreçlerinde rol alma yetkisine sahipti. Şehirde yaşanan bir kıtlık üzerine yapılan soruşturmadan önemli sonuçlara ulaşılmıştı. 1780 öncesinde kasapbaşı olan Mehmed Ağa,

seleflerinin teamülünü bırakarak “tama’-ı hâm”ından, şehre gelen koyunları satın alma işini kendisi yapıyor, kasapların satın almasına izin vermiyordu. Muhtemelen daha ucuza alma hevesi, alışverişi sınırlıyor, bu nedenle hem halka hem de beylik kısma yetecek düzeyde alışveriş yapılamıyordu. Aynı zamanda kasapbaşı koyun sahiplerine ödemeyi züyuf akçe ve kem-revaç akçe ile yapıyordu. Bu nedenle celepler, şehre koyun getirmek istememişlerdi. Diğer kasapbaşılar zamanında böyle bir darlık anında kasapların stokları devreye girerdi. Çünkü kasapbaşılar, kasapların 500-800’e koyun almasına izin verir; aldıkları koyunları kışlaklarında tutan kasaplar, ihtiyaç halinde bunları devreye sokarlar, darlık yaşanmasını engellerlerdi. Ne yazık ki Mehmed Ağa zamanında böyle bir stok da olmadığına dikkate değer bir et krizi yaşanmıştı (BOA., C.BLD 4059).

4.4.4.2 Dağıtım

Selhanelere Kesim için Taksim

Selhaneler, özellikle dağıtım sürecinde hayati rol oynayan kurumlardır. Tedarik edilen koyunlar, doğrudan selhanelere gelmekte, kesimleri yapıldıktan sonra etin ve sakatatın dağıtımı yapılmaktadır. Bu çerçevede dağıtım halkasına giren her türlü ürün selhaneden çıktığı için bu kurumların önemi bilhassa artmaktadır. Selhaneye gelen hayvanları (sayıcılar getiriyorlar) tartar; bir mutemed yazıcı sayılanları kayderdi. Kantar başında aynı zamanda bölükbaşı ve satırcı da tartma işlemini gözlemektedir. Buradaki yazıcıların oldukça dikkatli oldukları anlaşılıyor. Bir belgede açık bir şekilde ifade edildiği üzere “... yirmi otuz fırka koyunda elli dirhem ziyade gelse dahi defterlerine yazarlar...” (BOA., D.BŞM.SHK 10/115)

Miri selhanelerde kesilen hayvanların miri ihtiyacı karşılamak için kullandığı görülmektedir. Tayinat ve diğer miri dağıtımlar için yapılan dağıtımda kaba et dağıtım dikkati çekmektedir. Selhaneler hayvanın diğer aksamını ilgili kuruluşlara satabilmekte ve bunlardan gelir elde etmekteydiler. Mesela selhaneler mumculara yağ, debbağlara deri, kellecilere kelle-paça, ciğercilere ciğer, ilgili esnafa da bağırsak ve kuyruk satmaktaydılar. (Mesela bkz. BOA., D. BŞM.SHK 20592). Beylik selhanelerin bu durumuna karşılık, sivil selhaneler halkın et ihtiyacını karşılayan kasaplara et ve hayvanın yenilebilir diğer kısımlarını dağıtmaktaydılar.

İncelenen belgelerin bir kısmı, selhanelerin iç yapısına nüfuz etmeye imkân vermektedir. Selhanelerde çok sayıda çalışanın olduğu anlaşılmaktadır: Kâtip, nâzır, hizmetliler, selhane bölükbaşıları, kantarcılar, satırcılar, sakalar, kasap gılmanları, çoban kethüdalrı, pazara giden ve çoban. (BOA.,C.BLD 66, s. 2).

1810’da Yedikule haricinde vakfa bağlı (Eyüp’teki I. Abdülhamid vakfı olmalı) 11 adet yeni selhane daha inşa edilmiştir. Bunlardan biri kasapbaşına tahsis ediliyor, diğerlerine nizam

veriliyor. Birinci, ikinci, üçüncü vd. diye tasnif edilen bu selhanelerde çalışacak ustaların ihtiyaçlarından biri ustabaşı olacak diye kural konuluyor (BOA., C.BLD 2622, s. 2).

Koyunların Ağırlıkları

Bazı belgelerden koyunların ağırlıkları ile ilgili detayları öğrenmek mümkün olmaktadır. Buna göre, Osmanlı dönemi koyunlarının ağırlıklarının oldukça düşük duğu söylenebilir. Öte yandan koyunların ağırlıklarının cinslerine göre de değıştiğı anlaşılmaktadır. Bir belgede İstanbul'daki farklı selhanelere gelen koyunlardan elde edilen et miktarı çıkarılabilmektedir.

Tablo 12. Muhtelif selhanelerde kesilen koyunların et ağırlıkları (Kaynak: BOA., D.BŞM.SHK.d 20578)

Selhane İsmi	Koyun Cinsi	Kesilen Koyun Sayısı	Çıkan Et Miktarı (Kıyye)	Birim Koyun Ağırlığı (Kıyye)	Birim Koyun Ağırlığı (Kg)
Hacı İbrahim Ağa	Kıvırcık	7320	90651	12,184	15,63
Ayakapulu	Kıvırcık	11.100	118.866	10,109	13
İbrahim Ağa	Kıvırcık	23.334	268.378	11,501	14,75
Osman Beşe	Kıvırcık	4.478	51.695	11,544	14,808
Bekir Yazıcı	Kıvırcık	7.050	78.353	11,114	14,257
Papasoğlu	Kıvırcık	3.395	36.278	10,586	13,707
TOPLAM / GENEL ORTALAMA	-	56.677	644.221	11,166	14,580

Bu 6 selhanelerden elde edilen verilere dayanarak kıvırcık koyunların ortalama 11 kıyye/14,5 kg geldiğı görülmektedir. Diğerlerine göre daha ağır olan kıvırcık koyununun bu ağırlıkta olması, 16. Yüzyıldaki ağırlıkların değışmediğini göstermektedir.

Fiyatlar

Hayvanlar İstanbul'a getirilip selhanelerde kesilmezden önce kurulan bir komisyon tarafından fiyatları belirlenirdi. Koyunların kasaplara satış fiyatı ve kasapların da halka satacağı fiyat burada belli olurdu. Bu toplantı koyun emininin başkanlığında gerçekleşirdi. Şehre Anadolu ve Rumeli'den koyun, kuzu ve sığır getiren celeplerin/sayıcıların ricasıyla koyun emini her Cuma günü Yedikule'deki Tokat'da, Tokat Naibi huzurunda divan toplar, çaşni tutulur ve kasaplara hisseleri dağıtılırdı. Bu toplantıda Yeniçeri Ağası tarafından belirlenen bir mumcu ile Eyüp, Üsküdar, Tophane ve diğer yalılarıdaki yiğitbaşılar, kasaplar kethüdası ve sair kasap ustaları, debbağ ihtiyaçları yer almaktaydılar. Komisyonun önde gelen iki üyesi her sürüden hisse alırdı. Koyun emininin hissesi sürüde 2 koyun, kasap kethüdasının ise 1 koyundu. (BOA., MAD 9994, 24.10.1764) 19.03.1796 tarihli bir muhasebe defterinde ise, koyun emininin

hakkının bin koyunda iki koyun olduğu belirtilmiştir. Muhtemelen önceden daha az sayıdaki sürülerden de 2 koyun alındığı için devlet bu dönemde rakamsal bir standart koymuştur. Defterden koyun emininin bu hakkının “söğüş” olarak adlandırıldığını öğrenmekteyiz.

Tablo 13. 1804 kışında (11 Şubat 1804) Bahar Kolu'na bağlı kazalardan miri tayinat için alınan hayvanların fiyatları (BOA., C.ML 10466)

Tür	Fiyat (Akçe)
Kart ve erkek koyun ve keçi	200
Kısır-marye koyun	150
Toklu ve keçi	120

1783 düzenlemesinin ardından belirlenen koyun tedarik bölgeleri için tayin edilmiş miri fiyatlara bakıldığında birbirine yakın bir fiyat oluşumunun olduğu görülür. Bu genellemeye yalnızca Dobruca kolunun fiyatları uymamaktadır. Bu tedarik bölgelerinden hayvanlar 3-4 kategoride fiyatlandırılarak satın alınmaktaydı:

1.Kart ve Erkek 2. Toklu ve Keçi 3. Kısır-marye 4. Battal Erkek (Nadiren)

Dobruca koyunları her kategoride %60 civarında daha ucuz. (BOA., C.ML 11831 p.2)_Düşük fiyatın sebebinin koyun bolluğundan mı yoksa hayvanların sıskalığından mı kaynaklandığı bilinmemektedir. Burada önemli bir soru, miri fiyatla piyasa fiyatı (rayiç fiyat) arasındaki farkın ne kadar olduğudur. 19. Yüzyılın başlarına ait bir belge (BOA., C.ML 11831, s. 3 Tarih: Mayıs 1804), geçmişe dönük kayıtların araştırılması sonucunda mesela 1 kıyye etin miri fiyatının 1196 ve 1197'de 20, 1198'de ise 21 akçeye satıldığını söylemektedir. 1198 yılında celeplerin koyun etinin 1 kıyyesini kasaplara 45 akçeye, onların da halkı 51 akçeye sattıkları anlaşılmaktadır. Şu durumda 1804 yılına gelindiğinde miri fiyat rayiç fiyatın yarısından daha düşük kalmıştır.

Belgelerde fiyatlarla ilgili sık geçen bir durum, yeniçeri kasaplarının eti belirlenen fiyattan daha pahalıya satmalarıdır. Miri fiyatla alınan yeniçeri eti genellikle aynı fiyata ya da çok az bir kârla satılırdı. Dikkate değer sayıda örneğin olması, yeniçeri kasaplarının kârlarını yüksek tutma arzusunu ortaya koymaktadır. Bu eğilimi gösteren kasaplar, genellikle kalebentlik cezasına çarptırılırdı (BOA., C.BLD 920).

Yeniçeri kasaplarında görülen eti belirlenen fiyattan fazlaya satma alışkanlığını sivil kasaplarda da belli bir oranda görmek mümkündür. 1791 yılında eti narhtan fazlaya satan

Birik Hacı Ali , diğer esnafı da bozduğu/yoldan çıkardığı (ızrar) gerekçesiyle Bozcaada'ya sürülmüştür. (BOA., C.BLD 1437). Bir başkası da Limni'ye sürülmüştür (BOA., C.BLD 2251).

Kasaplara dağıtım:

1765 yılında Suriçi İstanbul'da 47 kasabın olduğu anlaşılmaktadır (BOA., C.BLD 2587, s. 1). 1775 Kasım ayında yapılan düzenleme ile sur içinde bulunan tüm kasap dükkanları Yedikule'de yeniden bina ve inşa olunmuş olan 10 selhaneye paylaştırılmıştır. Bu yeni düzenlemeye göre sur içinde toplam 163 adet kasap dükkanı bulunmaktadır (BOA., D. BŞM. KSB. 12032, 1. Şevval 1189/25 Kasım 1775). Kefalet defterlerine bakıldığında yüzyılın sonlarına doğru bu rakamın hayli aşıldığı görülür.

İncelenen dönemde, selhanelerle kasaplar arasında bir tahsis sisteminin oluşturulduğunu, her selhaneye belli kasap dükkânlarının bağlandığını, dükkânların et ihtiyacının bağlı oldukları selhanelerden karşılandığı anlaşılmaktadır. Aşağıda deri ile ilgili tartışmada da görüleceği gibi bu tahsis sistemine aynı dönemde debbağlar da dahil edilmiştir. Bu tahsis uygulamasının ilgili yerleşim birimindeki demografik değişime rağmen yürürlükte kalması bazı sorunlar doğurabilmekteydi. Eylül 1810'da sahildeki Bebek köyünde 1 adet kasap dükkânı vardı ve bu dükkân Rumeli Hisarı'ndaki selhaneye bağlanmıştı. Hayvanı "tevzi"den (selhaneden yapılan dağıtımdan) alıp selhanede kestiriyorlar ve dükkânlarında satış yapıyorlardı. Köy sâkinleri zamanında et alamadıklarını, sözü edilen selhaneye bağlılığın bitirilip köyde bir selhane oluşturulması halinde problemin çözüleceğini bildirmişler. Durum kasap ustları, kethüda ve ihtiyarlarına sorulur ve kasap dükkânının iç kısmında bir selhane açılması kararlaştırılıyor (BOA., C.BLD 2622). Bu uygulama bizi Osmanlılardaki tahsis sisteminin değişkenliği üzerine bir parça da olsa fikir vermektedir.

Kasap Dükkânı Gedikleri:

Kasap dükkanlarının gediğine dair belgelerde çok sayıda kayıt bulunmaktadır. Bunların büyük bir kısmı gedik hissesi satışlarıdır. Özellikle çeyrekçi kasap dükkânı gediklerine dair kayıtlar çoğunluktadır. (BOA., C.BLD 2751, s. 1-2; BOA., C.BLD 4527). Bu çeyrekçi kasap dükkânlarının Bayezid Camii ile Yeni Camii avlularında yoğunlaştığı, ayrıca Sultanahmed Camii yakını, Tophane ve Üsküdar'da da bulunduğu anlaşılmaktadır (BOA., C.BLD 3008; BOA., C.BLD 4413; BOA., C.BLD 4324).

Beylik Dağıtım:

Padişah ve yanındaki seçkinlere, diğer sıradan et hakkı olanlardan farklı olarak kuzu ve toklu verilmektedir. Ruz-ı Hızır ile Ruz-ı Kasım arasında kuzu, yılın diğer yarısında ise toklu

verilirdi. Ruz-ı Kasım girmezden evvel padişaha kuzu tahsisinin kesilmesi, sultanın gerekçesini soracak kadar önemseydiği bir durumdu (BOA., Cevdet Saray 8341 – 25 Zilkade1198/9 Kasım 1784).

Yeniçeri Kasapları ve Lahm-ı Meydan:

Yeniçeri kasapları, teslim aldıkları eti yeniçerilere hisselerine göre Et Meydanı'nda yapardı. Bu nedenle yeniçerilere verilen ete meydan eti anlamındaki *lahm-ı meydan* denmiştir. Yeniçerilere verilecek etin elde edileceği hayvanlar da selhanelerde kesilir, kasapbaşının maiyyetinde çalışan *korna kâtibi* vasıtasıyla *Et Meydanı kâtibine* teslim edilirdi. Meydan kâtibi vakit kaybetmeden önceden belirlenen miktarları, meydandaki tomruk kasaplarına dağıtırdı. Dağıtımdan haberdar olan yeniçeri bölükleri, önceden ilişkilendirilmiş olduğu tomruk kasabından paylarına düşeni alırlardı. Bu işlemler günlük olarak yürümekteydi. 18. Yüzyılın ikinci yarısı başlarında Et Meydanı'nda 8 adet tomruk kasabı olduğu bilinmektedir.

16. yüzyılda şehirdeki yeniçeri kasapları, yeniçerilere yıllık, yüzyılın ilk çeyreğinde 40-50.000, üçüncü çeyreğinde 90-100.000, 17. Yüzyılın başlarında 140-170.000, 18. Yüzyılın son çeyreğinde ise 300.000 adet koyun satarlardı (Greenwood, 1988).

Şehrin Yıllık Tüketimi:

Şehrin et tüketimiyle ilgili elimizde belli rakamlar vardır. Bir kanunname 17. Yüzyılın ortasında şehirde günlük 6000 koyun tüketildiğini, kıtlık zamanlarında bu rakamın oldukça düştüğünü (2000 koyun) belirtmektedir. Buna göre kıtlık olmadığı yıllarda şehrin yıllık koyun tüketimi 2.200.000 civarında seyretmektedir. Kıtlık olduğu zaman bu rakam 750.000'e kadar inebilmektedir. Bu rakam içinde beylik tüketim dahil olmasa gerektir. Onu da eklediğimizde normal zamanlarda şehrin yıllık koyun tüketimi toplamda 2,5 milyonu aşmaktadır (Beylik tüketim miktarı 350-400 bin civarındadır. Araştırılan dönemde bile pek değişiklik olmamıştır).

İncelenen dönemde şehirde tüketilen toplam koyun miktarını tespit etmek neredeyse imkânsızdır. Çünkü şehre gelen beylik koyunun miktarını tespit etmek mümkün olmakla birlikte halk için getirilen, kesimi yapılan ve dağıtılan koyun miktarını belirlemek oldukça güçtür. Arşiv belgelerinden hiçbiri bu rakamı sağlıklı bir şekilde tespit edecek kullanışlılıkta tutulmamıştır. Ancak toplam tüketimi bazı hesaplamalar yaparak çıkarabiliriz.

17. yüzyıl İstanbul'unda kişi başına düşen ortalama koyun tüketimi yıllık 50-58 kg arasındadır (Greenwood, 1988). Şehrin nüfusu 18. Yüzyıl sonunda 600.000 civarında (McGowan, 1987) olduğuna göre, 17. Yüzyıldaki tüketim ortalamasının en düşükünü esas aldığımızda halkın yıllık et ihtiyacının 3.000.000 kilograma tekabül ettiğini görürüz. Dönemin koyunları ortalama 15 kg geldiğine göre incelenen dönemde İstanbul halkının ihtiyaç duyduğu et miktarının en

azından 4,5 milyon olduğunu söyleyebiliriz. Ancak araştırmalar, 19. Yüzyılda kişi başına düşen yıllık et tüketim miktarının düştüğünü göstermektedir. Yüzyılın ortasında başkentte kişi başına düşen yıllık et tüketim miktarı 15-20 kg'dır (Uzun, 2006). Buradan bir hesap yapıldığında ise 900.000-1.200.00 kg arasında değişmektedir. Dolayısıyla şehrin yıllık koyun ihtiyacı 1.350.000 ila 1.800.000 koyun arasında değişmiştir denilebilir. 18. Yüzyılda bu ortalamanın biraz daha yüksek olduğunu varsayarsak yıllık tüketilen koyun miktarının 2 milyonun üzerinde gerçekteşmiş olması beklenmelidir.

4.5 DERİ

Stratejik önem açasından hububat ve et kadar olmasa da oldukça yüksek öneme sahip olan deri, ele aldığımız dönemde en somut değişikliklerin yaşandığı sektörlerden bir tanesidir. Bu sektörde faaliyet gösteren başta debbağ esnafı olmak üzere ayakkabıcı, dikici, haffaf, eskici, nalçacı ve saraç gibi tamamen deriye dayalı üretim yapan esnaf grupları, iaşe sürecinde kendini gösteren değişikliklerin yarattığı güçlükleri çok kısa bir süre zarfında hissetmeye başlamış; yeni şartlara ayak uydurmak yönünde tedbirler alıp, işleyişlerinde bellibaşlı bazı düzenlemelere gitmek suretiyle ayakta kalmaya çalışmışlardır. Bu süreç sırasında ortaya çıkan en önemli gelişme, söz konusu esnaf gruplarının aralarındaki organik hale gelmiş ilişkilerin piyasa şartlarının bariz bir şekilde hakim olduğu bir zemine kayması; bu ilişkilerin geleneksel olarak bir nevi sigortası konumundaki devletin bu yeni zeminde mümkün olduğunca müdahaleci rolünü terk etme çabası içinde olmasıdır. Et başlığı altındaki tartışmada açık bir şekilde ortaya konulduğu üzere, Küçük Kaynarca öncesi zaten belirgin bir hal alan Eflak ve Boğdan'dan gelen canlı hayvan ticaretindeki düşüş, ele aldığımız dönemde geriye dönülmeyecek bir boyuta ulaşmıştır. Devletin Ondalık Ağnam vergi uygulamasını icat edip, Eflak, Boğdan ve Bosna dışında kalan Rumeli coğrafyasından başkent'in et ihtiyacını karşılama çabası deri üzerine üretim yapan esnaf gruplarını kısmen rahatlatmışsa da, belgelerde açık bir şekilde görüldüğu üzere, zaman içinde farklı bölgelerde faaliyetlerini yürüten esnaf gruplarının birbirlerinin alanlarına müdahalesinin artmasına yol açmıştır. Bu sürecin başlangıcında ortaya çıkan en önemli gelişme, debbağların ham derilerinin temininde daha önceleri nisbeten esnek oldukları "yerli" ham madde kaynaklarını paylaşmak konusunda daha katı bir tutum sergilemeye başlamalarıdır. Bu bağlamda Yedikule, Üsküdar, Tophane, Kasımpaşa ve Eyüp'teki debbağhanelerin ham deri temin ettikleri selhaneler üzerinde sürekli bir baskı uyguladıkları; mültezimlerin idaresinde işletilen selhanelerin ise piyasa koşullarına ayak uydurmaya çalıştıkları görülmektedir.

Aşağıda ayrıntılı bir şekilde tartışılacağı üzere, dericilik sektörünün daralması veya genişlemesi üzerine Osmanlı arşiv belgelerinde çok somut bilgiye ulaşmak mümkün değildir. III. Selim döneminde çok daha netlik kazanan bir durum olarak devletin "yedd-i vahid"

konusundaki tutumuna burada özellikle değinmek gerekir. Esnaf gruplarının geleneksel olarak kendilerine tanınmış olan ham madde teminindeki önceliklerinin hububat ve et sektörlerinde faaliyet gösteren esnaf grupları hariç kademeli olarak ortadan kalkmasıyla ortaya çıkan yeni duruma bu esnaf gruplarının ayak uydurabilmesi hiç de kolay olmamıştır. Diğer yandan devletin özellikle askeri alanda ihtiyaç duyulan deri ürünlerinin üretimini sağlamak üzere bazı önemli girişimlerde bulunduğunu belirtmek gerekir. Bu düzenlemelerin başında hiç kuşkusuz Beykoz'da tamamen ordunun ihtiyaçlarına yönelik yapan Dikimhane'nin işlenmiş deri ihtiyaçlarını karşılayacak bir debbağhanenin kurulması geliyordu. Özellikle II. Mahmut döneminde, kesin bir tarih vermek gerekirse 1812 itibarıyla, daha faal hale gelecek olan bu debbağhanenin Beykoz'da hizmete girmesiyle, devletin deri işleri konusundaki kaygılarının tamamen bu kurum etrafında yoğunlaşması kaçınılmaz olmuştur. Aşağıda da ele alacağımız üzere on sekizinci yüzyılın ikinci yarısından itibaren kademeli bir şekilde debbağlarla ilişkilerini gevşetme eğiliminde olan devlet, yüzyılın sonunda debbağlardan gelen şikayet ve taleplerin büyük kısmına ya kayıtsız kalmış ya da geçici sayılabilecek çözümler üretme eğilimi içinde olmuştur. Askeri Dikimhane'nin ve ona işlenmiş deri temin eden Debbağhane-i Klevehane-i Amire'nin tesis edilmesiyle birlikte bu ilişkiler geri dönülmez bir kopuş sürecine girmiştir.

4.5.1 Tedarik Kaynakları ve Sorunlar

İstanbul'un ihtiyaç duyduğu derinin geleneksel olarak (belgelerde ezelden beri veya 'hin-i fethden berü' ifadeleri kullanılıyor) temin edildiği—yukarıda da bahsettiğimiz gibi—iki ana kaynak vardı: birincisi “yerli” kaynaklar yani kentin farklı yerlerine dağılmış olan selhanelerde kesimi yapılan büyükbaş ve küçük baş hayvanların derileri, ikincisi de “taşra”dan yani Anadolu (özellikle Kayseri, Tokat, Konya, İdincik, İznikmid ve Üsküdar) ve Rumeli'den gelen sahtiyan, meşin ve kösele gibi işlenmiş deriler. İkinci gruba giren deriler, tüccar eliyle getirildiğinde önce gümrüğü ödenip sonra da gümrük emini nezaretinde tacirler tarafından torbaları bozulmadan Mercan Çarşısı'na getirilip burada müzayede ile çizmeci, dikici ve deriyle iş yapan diğer esnaf gruplarına satılmaktaydı. Dikici esnafının 1792 yılında bazı sahtiyan bezirganlarıyla birlikte Meclis-i Şer'e başvurarak bir kısım tacir (çerçi) hakkında yaptığı şikayette, bu tacirlerin taşradan hatta Yedikule dışındaki debbağhanelerden gelen sahtiyanı istedikleri yerlere, özellikle taşra memleketlere, satmaya başladıklarından şikayet edilerek, bu durumun “ayakkabının galasına ve ziyade bahaya çıkmasına sebep ve illet” olduğundan dem vurulmuş ve halihazırda inhisarı yasaklayan düzenlemeyi (hatt-ı hümayun) çiğnemeyecek şekilde tüccarı bu tutumundan alıkoyması için devlet müdahalesi talep edilmiştir. Ahmet Kal'a ve ekibi tarafından hazırlanmış Ahkam Defterleri başlıklı belge koleksiyonunda da yayınlanmış olan bu belgenin ayrıntılarına bakıldığında, aslında birkaç çerçiye atfedilen bu tutumun daha geniş bir tacir kesimi tarafından benimsendiği, Kayseri

bezirganları denilen ve muhtemelen oldukça etkili bir tacir grubunun da sahtiyancıları İstanbul'un dikici ve diğer esnafı yerine doğrudan taşra memleketlere götürülenlerle iş yaptıkları anlaşılmaktadır. Benzer sıkıntıları 1778 senesinde de yaşadıkları ve bu durum karşısında elde ettikleri bir fermanla geçici çözüm bulmuş olan dikici esnafı, bundan 14 yıl sonra ellerindeki hükmün yenilenmesi için başvuru yapmaktadır. Belgedeki ayrıntılara baktığımızda şöyle bir genelleme yapmak mümkündür: Bir taraftan inhisarı kaldıran hükme karşı gelmek istemeyen diğer taraftan tekeli konumunun avantajlarını muhafaza etmek isteyen dikici esnafı çok bariz şekilde ikircikli bir tutum sergilemektedir. Sadece bu belgeye sınırlı olmayan bu tutarsız söylem aslında ele aldığımız dönemin çelişkilerini ortaya koymak açısından oldukça önemlidir. Tekelci konumlarının resmi olarak açıkça sona erdiği anlaşılan esnaf, piyasa koşullarıyla çaresiz bir şekilde mücadele ederken, en pratik şekilde elinin altındaki imkanları sonuna kadar kullanmak derindedir. Bu bağlamda en yaygın tutum, ki bunu bütün esnaf grupları içinde görüyoruz, esnaf grupları yiğitbaşları, kethüdaları ve ihtiyarları aracılığıyla ellerinde bulunan ve geçmiş tarihli resmi hükümlerin "tecdid veya tashih" edilmesi için devlet kapısına dayanmaktır. Ahkam Defterlerinden, Cevdet belgelerine kadar geniş yelpaze bir belge grubunda bunun ortak bir davranış biçimi olduğunu gösteren bir çok bilgi mevcuttur. 1793 yılında Yahudi tacirlerin İstanbul'a gelen tiftiği yüksek fiyatlarla satın alıp taşra memleketlerine daha yüksek fiyatlarla satmalarının önüne geçilmesi için külahçı taifesinin yaptığı talebe karşılık verilen hükmün yenilenmesi için 1811 yılında aynı esnaf grubu bir kez daha talepte bulunacaktır (BOA., AD, cilt.1, 386-387) Ama yine bir Cevdet belgesinde (BOA., C.İKT., No. 1085)'de açıkça görüldüğü üzere, devletin iâşe eksenli korumacı ve müdahaleci yaklaşımı artık yerini daha seçici bir müdahaleciliğe bırakmıştır. 1794 tarihli bu belgenin içeriği bu duruma açıklık getirmektedir: "Erzak ma'kulesinde bu nizam mani' değil vaki'a her isteyen alsa vaktiyle zahire bulunmaz lakin sebze ve etin madrabazlara ve eşya-ı sairenin ez-cümleden engüri şalisi ve bunun emsali şeylerin bir esnafa mahsuriyeti ve aherin bey' ve şira idememesi ne için olsun...".

Dikici esnafının ihtiyaç duyduğu ham maddeyi temin etmek konusunda her geçen gün taşraya daha fazla bağımlı hale geldiğini söylemek mümkündür. Ürettikleri ayakkabı, çizme ve envai çeşit ürün için taşradan sürekli kösele alan dikiciler, ihtiyaç duydukları miktarda kösele gelmediğinde yine ısrarla resmi makamları devreye sokmaya çalışarak, debbağlara benzer şekilde sorunu çözmeye çalışmışlardır. 1801 tarihli bir belgenin ortaya koyduğu gibi, Gerede'den sürekli kösele alan dikiciler, ham maddenin yönünün başta Ankara, İzmir ve kayseri olmak üzere Anadolu'nun farklı kent merkezlerine kaydığının farkında olup, talep ettikleri bir fermanla Gerede naib, ayan ve serdarının devreye girerek, mağduriyetlerine bir çare bulunmasını talep ediyorlar. İstanbul'da kösele konusunda ortaya çıkan "killet ve nedret", bu talebin sonucu olarak ortadan kalkmış mıdır bilinmez; ama ortaya çıkan bir

gerçek vardır ki o da dikicilerin artık İstanbul'da debbağların ürettikleri işlenmiş derileri temin etmek konusunda çektikleri sıkıntıların benzerini taşradan satın aldıkları işlenmiş deriler için de bariz bir şekilde yaşamaya başladıklarıdır (BOA, C. İ., No. 441).

4.5.2 Debbağlar ve Diğer Esnaf

On sekizinci yüzyılın ikinci yarısı deri işleme zincirindeki son halkaları oluşturan gruplar için sıkıntılı bir dönem olarak karşımıza çıkmaktadır. Ayakkabıcı veya saraçların bu süreçte zarfında, işlenmiş deri temin etmek konusunda tacirlerle iş yaptıklarını gösteren on sekizinci yüzyıla ait birçok durum vardır; bu da debbağların “geleneksel hakları” zedelendiği gerekçesiyle sürekli şikayetlerine neden olmuştur. Burada en ilginç durum at, eşek, ve katır derilerinin tabaklanmasıyla uğraşan debbağlar tarafından yaşanmıştır (BOA, C. BL, No. 357). Sağırıcı esnafı, şehrin saraç esnafının uzun süredir tacirlerle kayıt dışı faaliyetler içinde bulunduğu ve saraç esnafının tabaklanmış deriyi sadece debbağ esnafından alması gerektiğinden yakınmışlardır. Yetkililerin olaya müdahale etmesini ve de (*kadimden olagelene aykırı*) geleneklere ters düşen bu tür durumları resmen engelleyecek tedbirler almasını talep etmişlerdir. 1785 yılında buna benzer bir şikayet şehrin debbağlarından gelen bir başka mektupta kendini göstermektedir. Debbağ esnafı, öküz ve inek postu, koyun ve keçi derisi alma hakkının geleneksel olarak sadece kendilerine ait olduğu ve yakın zamanlarda kasapların bu ham maddeleri hiçbir yetki olmaksızın satın almaya başladıklarını ifade etmişlerdir. Sonrasında da Divan-ı Hümayun'dan bu tür durumların (bid'at) önüne geçilmesi için bir hüküm vermesini talep etmişlerdir (BOA, C. İ., No. 53). Debbağlar ve kasaplar arasındaki itilaf, ele aldığımız dönemde, şehrin debbağlarının neredeyse tamamen yerel kasapların sağladığı derilere bağımlı bir hale geldiğinde daha farklı bir şekle büründü. Birçok kasabın şartları bahane ederek sık sık fiyat artışına başvurduğu bu dönemde, tuzlanmış deri ve postlar İznikmid gibi komşu yerlerden veya “yabancı memleketler”den gelen tacirlere piyasa fiyatlarıyla satılmaya başlandı. Manda derileri narh'a göre her biri (tora, yani demet olarak) 120 akçe değer bulurken kasaplar her deri başına 360 akçe verebilecek müşteriler bulabiliyordu. Benzer bir şekilde, öküz derileri parça başına 110 akçe idi fakat tacirler 300 akçeye kadar bunları satın alabiliyordu (BOA., AD., 4/23/64). Debbağlar bu sorunları Divan-ı Hümayun'a taşıdıklarında Cebehane ve Tersane-i Amire'nin üretimlerini aksatmadan yürütebilmeleri için düzenli deri teminin önemli olduğu gerekçesinin arkasına sığındılar. Divan-ı Hümayun her ne kadar çoğunlukla debbağlar lehinde karara varsa da, böyle şikayetlerin sık bir şekilde tekrarlanması, alınan kararların uygulamada pek de etkili olmadığını göstermektedir.

Ham deri ve postun ilk el tedarikçileri devletin taleplerini karşılamamaya başlayınca, başkentteki debbağlar dikkatlerini yerel tedarikçilerine yoğunlaştırmaya başladılar. Bu

bağlamda ezelden beri debbağhanelere ham deri sağlayan kasapların önemi birden bire arttı. 1770'lere gelindiğinde İstanbul'daki debbağhanelerin hangi kasaplardan deri alacakları belliydi: Eyüp kasapları Eyüp debbağlarına; Galata kasapları Kasımpaşa ve Tophane debbağlarına, Üsküdar kasapları da Üsküdar debbağhanelerine, İstanbul sur içindeki ve dışındaki kasaplar ve Yedikule'deki kasaplar da Yedikule debbağlarına deri temin etmekten sorumluydular (BOA.,MD 180). Bu dağılım 1774 sonrası dönemde ciddi bir şekilde sekteye uğradı. Geçmişte de sıklıkla birbirlerinin yerel tedarik alanlarına müdahale eden debbağlar, bu noktadan sonra ihlallerin dozunu artırdılar. İhlaller birçok farklı şekilde kendini gösterdi. Örneğin Tophane semtindeki debbağların Kasımpaşa semtindeki kasaplardan ham deri toplamaya başladıkları görüldü (BOA.,AD, 7/92/290). Yedikule semtindeki debbağlar ise ihtiyaçlarını Eyüp semtindeki kasaplardan karşılamaya başlamışlardı (BOA.,AD., 7/131/397). 1797 tarihinde; Yedikule debbağları, Anadolu ve Rumeli taraflarından gelen her 1000 koyundan Eyüp kasapları hissesine düşen 180 koyunun Hasköy hissesini talep ederek Eyüp Debbağlarıyla itilafı konuma düşmüşlerdir (İAD 13). Yine eldeki bilgilere dayanarak herhangi bir semtin debbağlarının, örneğin Yedikule'dekiler, başka bir semtin debbağlarının taleplerini karşılamakla yükümlü olan kasaplardan ham deri ve post satın almak için kendi adamlarını göndermeye başladıklarını görüyoruz (BOA., AD, 5/323/962). Burada sadece belirli bir bölgenin zanaatkarları yanı sıra ticaretlerini uluslararası düzeyde yürüten tacirlerin de bu semtlerde görüldüğü, kasaplara onların ham deri ve postları için narh'tan daha fazla fiyatlar önerdiğinin altı çizilmelidir. Bir grup yahudi tacirin *Çekmece-i Kebir* (Büyük Çekmece) semtinde kasaplardan deri ve post aldığı rapor edilmiş ve bu da semtteki debbağlar için ham madde kıtlığına yol açtığı iddia edilmiştir (BOA., AD, 3/329/1209). Şikayet edenler ise sıklıkla kendi buldukları bölgelerde ham maddelerin artan fiyatlarından bahsetmektedir (BOA., AD 5/190/580). Kale içindeki kasaplar da bu genel gidişatın içindeki yerlerini almışlar ve tacirlerle yakın bir ticari ilişki kurmuşlardır. Yedikule semtindeki debbağlar ise temsilcilerini sık sık Divan-ı Hümayun'a göndererek şikayetlerini iletmış; bu esnafın temsilcileri on sekizinci yüzyıl boyunca Divan-ı Hümayun'un en sıkı ziyaretçileri haline gelmiştir (BOA., AD, 5/333/986). Debbağların artan şikayetlerine rağmen, Divan-ı Hümayun, tacirlere ham deri ve post satın almada olduğu kadar diğer ticari işlerini yürütebilmeleri için özel mekan, dükkan ve depoların kurulmasında da özel haklar vermeye başlamıştır. Ortaya çıkan gerilim çok yönlüydü. Örneğin çarık, kundura, ve kırmızı ve siyah sahtiyandan çedik yapanlar, sarı sahtiyandan ayakkabı imal etmelerine izin verilmiş dikici esnafının temsilcileriyle birlikte, birbirlerinin üretim alanını ihlal ettikleri gerekçesiyle Divan-ı Hümayun'un önüne çıkmışlardır. Anlaşmazlığın sebebi ikinci grubun kırmızı ve siyah sahtiyandan ayakkabı imal etmeye başlamasıydı; bu da ilk grubun haklarının çiğnenmesi anlamına geliyordu. İlk grup ayrıca durumdan faydalanarak geleneksel tekelci konumunu güçlendirmeye çalıştı. Bu bağlamda usta zanaatkarların sayısını 20 olarak teyit ettirdi ve bundan fazlasına ihtiyaç olmadığını

savundu. Yeni birisinin loncaya girişinin ve yeni bir dükkanın açılmasının önünü de kendilerince kesmiş oldular (BOA., AD, 12/18/48). Bütün bu gelişmelere bakıldığında on sekizinci yüzyılın ortalarından itibaren esnafın neden hızlı bir şekilde gedikleşmeye çalıştığı rahatça anlaşılacaktır.

4.5.3 Gedik

Bu projenin en önemli bulgularından bir tanesi hiç şüphesiz ele aldığı dönemde “gedik” uygulamasının İstanbul’da neredeyse üretim yapan tüm esnaf gruplarını kapsayacak hale geldiğini teyit etmesi olmuştur. Fırıncılar ve kasapların başı çektiği bu süreçte debbağların yer almaması projenin orijinal bir saptamasıdır. Debbağlara dair taradığımız belgelerin hiçbirinde gedik uygulamasından bahsedilmezken, debbağlarla ilişkisi olan ve onlardan aldıkları işlenmiş deriyle iş yapan ayakkabıcı, dikici, saraç, keçeci ve diğer tüm esnaf artan bir şekilde gedik yoluyla üretim araçlarını ve mülki haklarını tanımlamaya çalışmaktadırlar. Gedik sürecinin ne kadar karmaşık ve dinamik bir içeriği olduğunu, ekte sunduğumuz yayınlarda ve konferans sunumlarında ayrıntılı olarak tartışıyoruz. Yayınlama aşamasında olan “Gedik: What’s In A Name?” başlıklı makalede bu konudaki temel bulgularımızı ve genel tartışmayı bulabilirsiniz. Bir çok sektörde on sekizinci yüzyılın ortaları itibarıyla başlamış olan gedik uygulamasının, yine sektöre bağımlı olarak bir evrim süreci yaşadığına hiç şüphe yoktur. Başlangıç sürecinin tam olarak nasıl işlediğine dair yine projenin araştırma safhasında elde ettiğimiz bir belge oldukça aydınlatıcı bilgiler sunmaktadır. Bu belge, yeni bir hana taşınacak olan kırmızı ve siyah sahtiyandan mest, terlik ve çarık üreten yirmi kişiden oluşan tamamı zimmi dikici esnafı ustalarına söz konusu handa birer oda yani dükkan tahsis edilmesiyle alakalıdır. Her bir oda bir gedikle irtibatlandırılmış ve ustaların her birine verilen kethüda temessükünde başta gediğin maddi koşulları olmak üzere aylık ve yıllık ödemeler ve de intikal şartları ayrıntılı bir şekilde tarif edilmiştir. Bu bağlamda söz konusu esnaf gruplarından bir tanesi yeni kurulmuş bir hana yerleştirilirken, mekanın paylaşımında gözetilen temel nokta, handaki muaccele ve müeccelesi baştan tespit edilmiş her bir “odanın” (dükkanın) bir ustanın tasarrufuna tamamen bırakılmış olmasıdır. Mekanın fiziksel koşulları ve içindeki alet ve edavatın bahsedilmediği temessük belgesinde, esas olarak vurgu yapılan nokta, dükkanın intikaliyle alakalıdır. Usta öldüğünde gediğini erkek çocuğuna—ki burada erkek çocuğun söz konusu sanatta ehl olup olmaması bahsedilmemektedir—eğer erkek çocuğu yoksa tüm ustaların oluruyla kalfalardan birine intikal edecektir. Gediği tasarrufu altına alan, daha önce ödenmiş olan muaccelenin aynı miktarını vakfa ödeyecektir (C. E. 15480).

Yine devletin aynı mali kaygılarından ortaya çıkan ve özellikle debbağları ilgilendiren bir başka kurumsal gelişme de on sekizinci yüzyıl boyunca selhanelerin mukataa'ya dönüştürülmesiydi. Proje sırasında elde ettiğimiz birkaç belgeden edindiğimiz intibaya dayalı olarak yaptığımız bu genellemenin daha ayrıntılı bir araştırmayla ele alınması gereklidir. Selhanelerin malikane olarak yani hayat boyu işletilmek üzere özel şahıslara devr edilmesinin hiç şüphesiz çok boyutlu bir etkisi olmuştur. Diğer taraftan daha özel düzeyde deri toplama işine uzmanlaşmış olan mukataa birimlerinin de ele aldığımız dönemde deri sektörü içinde etkin faaliyetlere giriştiğini görüyoruz. "Tavşan derisi mukataası" gibi tavşan derisi toplamaya uzmanlaşmış olan bir mukataanın, topladığı derileri kendi belirlediği fiyatla ve daha ziyade yabancı tüccara sattığı anlaşılmaktadır. Fransız tacirlerden 1786 yılında satın aldıkları her bir deri için bir piyastre (akçe) daha fazla ödeme yapmaları istenmiştir (BOA, C. I., No. 641). Bu konuda Fransız tacirlerden gelen şikayete yanıt olarak ise, devlet, "Fransız hükümetiyle yapılan ticari antlaşmanın ilkelerine aykırı olduğu gerekçesiyle" yetkili memurların sorunla ilgilenmesini emretmiştir.

Projede keşfetmeye çalıştığımız noktalardan bir tanesi ele aldığımız esnaf gruplarının sayısının tam olarak ne olduğu ve bu sayının zaman içinde değişip değişmediyle alakalıydı. Burada elde ettiğimiz bilgiler esnaf sayısına dair kabaca da olsa bazı fikirler vermekle beraber sayının kısa dönemde ne kadar değiştiğini çıkarabilmemiz için yeterli olmamıştır. Proje sırasında elde ettiğimiz 1790'lı yıllara ait Kefalet Defterlerinin transkripsiyonları proje için oluşturduğumuz web sitesinde mevcuttur. Bu defterlerde ele aldığımız esnaf gruplarıyla alakalı olan bilgileri daha sonra kaleme almayı planladığımız makalelerde değerlendireceğiz. Şu aşamada bu fotoğrafik bilginin iaşe sürecinin işleyişine dair bize sağlayacağı katkı sınırlıdır.

Sadece bir fikir vermek açısından, 1791 yılı için Eyüp'te 12 debbağhanenin bulunduğunu; bu debbağhanelerde toplam 45 kişi çalıştığını; en büyük olan debbağhanede 17, diğerlerinde de sayıları 2-3 arasında kişi çalıştığını söyleyebiliriz. Bir yüzyıl öncesine göre debbağhanelerin sayısının üçte bir oranında azaldığını söyleyebiliriz; ama çalışanların sayısının ne kadar değiştiğini maalesef söylememiz mümkün değildir (BOA., D-BŞM, 42648).

Debbağlar için olmasa da deriyle alakalı bir iş yapan diğer bir esnaf grubu olan saraçların ele aldığımız dönemde büyüdüklerine dair bazı bilgiler mevcuttur. Saraç kalfalarının sayısı arttıkça, esnaf bu duruma onlara yeni mekanlar yaratarak yanıt vermiştir. Saraçhane'deki saraçlar Yedikule debbağ esnafına ait olan alanları zapt etmiş ve onları atölyelere çevirmişlerdir. Bu dükkanlar işlenmiş deri ve postların saraçlara teslim edileceği debbağlara ait satış noktaları olarak düşünülmüştü. Bu alanların ele geçirilmesi debbağlar ve saraçlar arasında ancak Divan-ı Hümayun müdahalesiyle çözülebilecek bir gerginliğe sebebiyet

vermiştir. İki taraf da kendi kaygılarını dile getirip hararetle iddialarını savundular. Karar her ne kadar debbağlar lehine de çıkmışsa da, saraçların artık debbağlara bağımlı olmadığı ve saraçlara işlenmiş deri ve postun bolca tedarikini sağlayacak yeni bir mekanizmanın yürürlüğe girdiğini iddia etmeye yetecek kadar çok kanıt bulunmaktadır.

Daha önce tamamladığımız bir çalışmada İstanbul'daki debbağların diğer esnaf gruplarında olduğu gibi gedik sürecine dahil olduklarını, ve gedik belgesini elde ettikten sonra yine diğer esnaf loncası mensuplarının bazılarının yaptığı gibi işletmelerini başka mekanlara taşımış olabileceklerini ileri sürmüştük (Yıldırım, 2010). Hatta bu iddia üzerinden daha genel bazı çıkarımlar yaparak, debbağların lonca örgütünden her geçen gün artan hızla koptuklarına dair bazı sonuçlara varmıştık. Bu projenin ortaya koyduğu noktalardan bir tanesi, diğer bir çok esnaf grubunun tersine İstanbul'daki debbağların gedikleşme eğilimi göstermek bir yana İstanbul'daki çalışan kesimleri sarıp sarmalayan bu süreçten hiçbir şekilde etkilenmedikleridir. Hem Başbakanlık Arşiv koleksiyonlarında hem de Kadı Sicillerinde gördüğümüz belgelerin hiçbirinde debbağların gedik sürecine dahil olduklarını gösteren bir bulguya rastlamadık; bu bağlamda daha önce debbağlar üzerine sınırlı belgeye dayalı olarak kaleme aldığımız makaledeki varsayımsal çıkarımımızın doğru olmadığını teyit etmiş olduk.

Projenin ele aldığı dönem, Osmanlı ekonomisinde kamu ve özel sektör arasındaki çizginin iyice belirginleşmeye başladığı bir dönem olarak kabul edilmelidir. Söz konusu dönem aynı zamanda bazı sektörlerde fabrikalaşmanın ve mekanizasyonun başladığı dönemdir. Deri sektörü her iki sürecin de en somut olarak yaşandığı sektördür. Bu sürecin nasıl işlediğini ve mekanizasyon sürecinin geleneksel metotlarla üretim yapan debbağları nasıl etkilediğini projede elde ettiğimiz verilere dayalı olarak kaleme alacağımız monografda ayrıntılı bir şekilde ele almayı planlıyoruz. Osmanlı iktisat tarihinin temel sorularından birisi olan ve şimdiye değin sadece Şam örneğinde kısmen ele alınmış olan, geleneksel lonca üretiminin modern fabrika üretimine dönüşümün süreci de debbağlar örneğinde ele alınma potansiyeli taşıyan bir konudur (Reilly, 1992). Beykoz'da faaliyete geçen ve üretimini tamamen ordu ve sarayın ihtiyaçlarına yönelik olarak gerçekleştiren Debbağhane-i Klevehane-i Amire'nin kuruluş süreci bu bağlamda araştırmacısını bekleyen önemli bir konudur.

5.SONUÇ

Bu projenin en önemli tespiti hiç şüphesiz, Osmanlı'nın iâşe anlayışının literatürde yansıtıldığından çok daha karmaşık bir kurumsal çerçeveye sahip olduğu ve sadece üç temel emtia açısından ele alındığında bile bu çerçevenin tam olarak sınırlarının çizilebilmesinin mümkün olmadığıdır. Bunun bir sebebi aslında iâşe kurumlarının hem bölgesel, hem

sektörel, hem de dönemsel olarak farklılık göstermesidir. Politik ve sosyal istikrar açısından azami öneme sahip, tüketicilerin gelir esnekliğinin düşük olduğu temel ihtiyaç maddeleri ile nitelikli işgücü gerektiren ve gelir esnekliği daha yüksek ürünler arasında Osmanlı devletinin öncelikleri, fiyat istikrarına verdiği önem ve düzenleyici politikalara ayıracağı kaynak açısından farklılıklar mevcuttur. Dönemsel değişimler ise bir yandan Osmanlı Devleti'nin belirleyicisi olmadığı, dışsal etkenler, askeri ve jeopolitik konjunktür; bir yandan da Osmanlı Devleti'nin kendi kurumsal mirası tarafından şekillenmekte ve özellikle 18. Yüzyılın ikinci yarısında sabit, geçmiş ile devamlılık arz eden, yekpare bir 'kurumsal yapı'dan bahsetmemizi olanaksız kılmaktadır. Proje hem sektörel farklılıkları, hem dönemsel değişimleri ele alarak kurumsal değişimin doğasını anlamaya çalışmaktadır ve bu sayede gözlenen yeni iâşe araçlarının ve politikalarının rastlantısal olmadığını, deneme-yanılma sürecinde dahi iâşe politikalarının saiklerinin belli bir rasyonel çerçeve içinde anlaşabileceğini öne sürmektedir. Bu anlamda ulaşım maliyetlerinin bir hayli yüksek ve devletin bürokratik araçlarının son derece kısıtlı olduğu bir dönemde dahi iktisadi ve siyasi bir sorunsal olarak kaynakların tahsisinin ne şekilde sağlandığına dair incelememiz bir yandan Osmanlı siyasal iktisadının dönüşümüne dair yazına, bir yandan da daha genellenebilir bir 'iâşenin siyasal iktisadi' tartışmasına katkı sağlamamızı olanaklı kılmaktadır. Raporumuzun son kısmında kısaca bu katkıları özetliyoruz.

Projenin en önemli sorularından biri Osmanlı ekonomisinde devlet müdahaleciliğinin boyutlarının on sekizinci yüzyılın hızla değişen koşulları altında nasıl bir değişim geçirdiği sorusudur. Yola çıkarken şimdiye değin çoğunlukla izlenimsel bilgiye dayalı olarak ele alınmış olan bu soruya daha somut, veri analizine dayalı, sektörler ve dönemler arası farklılıkları gözeten ve doğası gereği karşılaştırmalı bir cevap vermeyi umduğumuzu belirtmiştik. Yürüttüğümüz arşiv araştırmalarında söz konusu emtiaya dair elde ettiğimiz fiyat ve miktarla ilgili sayısal verilerin, arşiv verilerinin doğası gereği, kesintisiz bir veri tabanı oluşturmaya elverişli olmadığını gördük. Fakat söz konusu dönemin şartlarının anlaşılmasını sağlayacak bazı ipuçları sunan ve başka araştırmacılar tarafından da farklı soruları cevaplandırırken kullanılacak bu verilerin önemli bir kısmı hem proje için oluşturduğumuz web sitesinde, hem de bu raporun ekler kısmında sunulmaktadır. Projenin metodolojik olarak önemli katkılarından biri eksik ve parçalı da olsa, çok sayıda ve çok farklı belge türlerinden gelen nicel ve nitel verilerin analitik bir çerçevede bir araya getirilmesi, ikincil yazının eleştirel bir süzgeçle yeniden okunması ve iktisat teorisinin katkısıyla bir bağlama oturtulmasıdır. Burada mikro bir araştırma alanı seçip bazı bölgelere (örneğin Selanik kazası) ve kurumlara (gedik, mubayaa) odaklanmanın farklı tür arşiv belgelerini ilişkilendirmemiz ve yorumlamamızı kolaylaştırdığını gözlemledik. Bu sayede klasik dönemden itibaren özellikle

arşiv belgelerinde kendini gösteren iaşe meselelerine dair müdahaleci devlet tavrının ele aldığımız dönemde ne derece devam ettiğiyle alakalı net bir tablo sunabildiğimizi umuyoruz.

Devlet müdahaleciliğinin en açık ifadesini bulduğu ve projenin odak noktasını oluşturan hububat iaşesinde ortaya çıkan durum açıktır. 1774'te Küçük Kaynarca Antlaşması ile sonlanan Osmanlı-Rus savaşı sonrası, geleneksel Osmanlı iaşe ağlarındaki rolü neredeyse tamamen devre dışı kalan—fiilen Osmanlı idaresinde kalsa da mali olarak merkezle olan bağları gevşeyen—Eflak ve Boğdan'ın konumundaki değişiklik şüphesiz başkent'in hububat iaşesini ciddi bir şekilde sekteye uğratmıştır. Savaş sırasında ve sonrasında yaşanan kıtlık bunun en somut göstergesidir. Fakat 1828-29 Osmanlı-Rus Savaşı sonrasında, başta Varna ve Silistre olmak üzere bu ağda önemli yere sahip Balkan coğrafyasının önemli bir kısmı Osmanlı idaresinden çıkana kadar geleneksel iaşe ağları işlevlerini sürdürmeye devam etmişlerdir. Betül Başaran ve Cengiz Kırılı'nın iddia ettiği gibi Sultan III. Mustafa'dan itibaren I. Abdülhamid, ve özellikle III. Selim'in, hububat iaşesi konusunda geleneksel politikaları terk etmek şöyle dursun, başkent'in her geçen gün daha huzursuz olan nüfusunu kontrol etmek adına bu politikaları daha da sertleştirdikleri söylenebilir. Devletin her geçen gün nüfusu artan başkent'in yiyecek ve su ihtiyaçlarını temin etmek konusundaki kaygılarının şehre gelen göçü kontrol altına almaya çalışmasında ne derece etkili olduğunu söylemek çok güçtür. Ama Başaran ve Kırılı'nın da ileri sürdüğü gibi, devletin bu şartları kendi gücünü ve meşruiyetini artırmak için kullandığına dair hiçbir şüphe yoktur. Bizim proje sırasında derlediğimiz belgeler arasında da bulunan ve Başaran ile Kırılı tarafından ayrıntılı olarak incelenen Kefalet Defterleri, bu süreçte devletin toplumu kontrol etmek konusunda yeni araçlar icat etmekten geri kalmadığının en büyük delili olarak önümüzde durmaktadır.

Bu tür kurumsal değişimlerin bir başka örneği Zahirî Nezareti'nin kurulması ile dönüşen mubayaacılık müessesidir. Raporun üst kısımlarında ayrıntılı anlattığımız üzere Osmanlı devletinin iaşe sorununu çözümü devletçi ve piyasacı türüncen bir ikilik içinde ya da basit bir 'güdümlü ekonomi' siyaseti vurgusu ile anlaşılabilir. İaşe kurumlarının söz konusu dönemdeki dönüşümü bir yandan daha merkezi ve bürokratik bir kontrolü (örneğin ondalık sisteminin ortaya çıkması ile), bir yandan da daha katılımcı ve esnek (fiyatların serbestleşmesi) ilk bakışta çelişkili gözükken kombinasyonlar içermektedir. Fakat karşılaştırmalı bir gözle baktığımızda bu tür deneysel ve melez çözümler Osmanlı Devleti'ne özgü değildir ve pek çok açıdan Fransa ve İspanya'da hububat iaşesinde yaşanan kurumsal değişikliklerle benzerlikler göstermektedir. Burada iaşe kurumlarının dönüşümünün neoklasik bir çerçeveden geriye dönük bir okumasının teleolojik bir okuma olduğunu ve aslında hayli karmaşık bir sürecin melez yapılarını göz ardı ettiğini söylememizde de fayda var.

Osmanlı iaşe politikalarının karmaşıklık ve aynı anda bürokratik ve katılımcı unsurları bir arada bulundurması açısından Avrupa ülkelerinden çok farklı olmamasını söyledik. Fakat bir yandan da Osmanlı coğrafyasına özgü kimi olanak ve zorlukların nasıl bir takım araçları daha kolay ya da zor kullanılabilir hale getirdiğini de raporun içinde tartıştık. Bu anlamda Osmanlı iaşe sisteminin muadillerinden daha uzun süre devlet kadrolarına dayanmasının daha genel bir tartışma için önemli olabileceğinin de altını çizelim. Bir başka deyişle iaşe politikalarının merkezi-bürokratik kontrol altında daha uzun bir süre devam etmesinin Osmanlı'nı iktisadi gelişme çizgisini belirleyen ve bu bağlamda dönemdaşı Avrupa ülkelerinden farklı bir yönde ilerlemesine vesile olan ana etmenlerden biri olup olmadığı da yerinde bir soru olarak dile getirilebilir.

Bunun yanında çalışmamızın en önemli bulgularından biri tedarik ağlarını bir bütün olarak düşünme gereğidir. İktisat çalışmalarında kabul görmüş olan meta zinciri incelemelerinin bu tür iktisat tarihi araştırmalarında kullanılmasının daha bütüncül bir analiz doğurduğu gözükmektedir. Bu anlamda her üç meta içinde girdi ticareti/tedariki üzerindeki düzenlemelerin doğrudan nihai ürün üretimini etkilediği ve bu düzenlemelerin birbirine bağlı bir zincirin halkaları olduğunun altını çizmemiz gerekir. Araştırmanın bu tür bir yöntemsel seçim yapması (tedarik ağlarının her aşamasına ve her aşamada yer alan araçlara odaklanması) da bir devlet-satıcı veya devlet-alıcı ikileminin ötesinde daha karmaşık bir aktörler kümesini görmemizi olanaklı kılmaktadır. Devletin memuru konumundaki mubayaacılar ile devletin merkezi yönetimi arasındaki çelişkiler, esnaf ile esnaf yönetimi arasındaki çelişkiler gibi unsurlar da ancak böyle bir analizde gözle görülür hale gelmektedir. Bu bağlamda kimi kurumsal değişikliklerin (mubayaa sürecinde olduğu gibi) merkezi yönetimin inisiyatifi ile ortaya çıktığını söylemem mümkünken, kimi değişikliklerin ise (gedikleşme de olduğu gibi) daha tabandan ve kendiğinden evrildiğini gözlemleyebiliriz. Bu da bize kurumsal değişimin yalnızca devletin saikleri ve kapasitesi ekseninde anlaşılabilir bir süreç olmadığını ve pek çok aktörün etkileşiminde ve kimi zaman saiklerden bağımsız (kasıtsız) ortaya çıkan bir süreç olduğunu göstermektedir.

SON SÖZ: Ele aldığımız dönemden bir yüzyıl sonra, I. Dünya Savaşı sırasında başta İstanbul olmak üzere büyük şehirlerin "iaşe" konusu tekrar gündemin ana konularından biri haline geldiğinde, merkezi hükümetin konuya yaklaşımı belli açılardan 1790'ların başlarındaki durumu çağrıştıran özellikler göstermektedir. Mütareke Devri İaşe Umum Müdürlüğü yapmış olan Nüzhet Sabit, döneminin iaşe sorunlarından bahsederken, hem kara hem de deniz ulaşımı başta olmak üzere, mavnacıların ve fırıncı amelesinin grevlerinden, fırın sahiplerinin grev yapma isteklerinden dem vurup, iaşeden sorumlu memurların

kayıtsızlıklarına özellikle vurgu yapmıştır. Köy depolarında bekleyen zahirenin en yakın istasyona nakledilmesi için valilik ve mutasarrıflıkları harekete geçirmeye çalışan Nüzhet Sabit, yolsuzluklara bulaşanların tespit edilip bir an önce cezalandırılmalarını talep etmektedir. Aradan geçen bir yüz yıllık zamana rağmen, Nüzhet Sabit'in iaşe konusunda ortaya koyduğu tablo, karşılaşılan güçlükler, bürokratik karmaşa ve eşgüdüm sorunları, yetkililerin kötüye kullanımı ve benzer suistimaller, bu projede ele aldığımız dönemde iaşe süreçlerinin nasıl işlediğine dair bazı ipuçları da sunmaktadır. Nüzhet Sabit'in imparatorluğun son yıllarına dair iaşe konusunda yaptığı tespitler Osmanlı iaşeciliğinin tarihsel olarak içinde barındırdığı zaafiyetleri anlamak için önemlidir. Bu bağlamda onun kullandığı "Yarının Ekmeği" ifadesi bu projenin tamamlanmasını takiben kaleme alacağımız On sekizinci Yüzyıl Osmanlı iaşe politikalarını ele alan kitabın ana başlığı olacaktır.

EKLER

Ek 1. Mubayaacı tarafından yapılan alımlarda buğday fiyatları³⁹

Kaza	Date	Source	akçe	guruş
Selanik	1761-62	BOA.,D.MKF.30016	70	0.58
Selanik	1761-62	BOA.,D.MKF. 30334	60	0.50
Karaağaç	1767-68	BOA.,D.MKF. 30260	50	0.42
Golos	1767-68	BOA.,D.MKF. 30260	50	0.42
Orfan	1767-68	BOA.,D.MKF. 30260	50	0.42
Morea	1767-68	BOA.,D.MKF. 30260	50	0.42
Selanik	1767-68	BOA.,D.MKF. 30260	50	0.42
Daniştevi (?)	1767-68	BOA.,D.MKF. 30260	30	0.25
Rusçuk	1767-68	BOA.,D.MKF. 30260	30	0.25
Sokullu (?)	1767-68	BOA.,D.MKF. 30260	30	0.25
Selanik	1768-69	BOA.,D.MKF. 30334	30	0.25
Selanik	1768-69	BOA.,D.MKF. 30334	100	0.83
Selanik	1769-70	BOA.,D.MKF. 30334	60	0.50
Selanik	1769-70	BOA.,D.MKF. 30334	30	0.25
Selanik	1769-70	BOA.,D.MKF. 30334	100	0.83
Selanik	1770-71	BOA.,D.MKF.30528	60	0.50
Selanik	1771-72	BOA.,D.MKF.30528	60	0.50
Selanik	1772-73	BOA.,D.MKF.30528	60	0.50
Selanik	1775-76	BOA.,D.MKF.30675	60	0.50
Orfan	1775-76	BOA.,D.MKF.30675	60	0.50
Karaağaç	1775-76	BOA.,D.MKF.30675	60	0.50
Selanik	1781-82	BOA.,D.MKF.30816	60	0.50
Selanik	4 1782	BOA.,C.DH.15995	60	0.50
Selanik	1788-89	BOA.,D.MKF.30885	60	0.50
Selanik	11 1789	BOA.,C.BLD. 7053	180	1.50
Bergos	1794-95	BOA.,D.MKF.31076	160	1.33
Selanik	1795	BOA.,ZD 19 (107/1)	240	2.00
Selanik	1794-95	BOA.,ZD 19 (156/1)	330	2.75
Selanik	1805-06	BOA.,C.ADL.5290	240	2.00

³⁹ Tüm ölçüler İstanbul kilesine çevrilmiştir. Sarı ile belirtilen satırlar Karadeniz kıyılarıdır.

Ek 2. Tedarik sisteminde fiyatlandırma:

Devlet sermayesiyle olsun, Kapan tüccarının kendi sermayesiyle olsun İstanbul için yapılan alımlarda iki tür fiyatlandırma ilkesi kullanılır. Birincisi tam anlamıyla bir resmi fiyat olarak görülebilecek, seneden seneye, bölgeden bölgeye fazla değişiklik göstermeyen ve hububat sahipleri için bir nevi 'vergi' anlamına gelecek *miri fiyat*. İkincisi taraflar arasında pazarlığa imkân veren, dönemsel ve bölgesel farklılıklara duyarlı, bir tür 'kontrollü pazarlık' ile belirlenen *rayiç fiyat*. 18. Yüzyılın son çeyreğinde İstanbul için yapılan alımların daha büyük bir kısmında rayiç fiyatlandırma kullanılır olmuştur.

Kapan tüccarının yaptığı alımlarla ilgili belgelerde rayiç fiyatın ürünün ne kadar bol ya da kıt olduğuna göre ve hem alıcının hem de satıcının kabul edeceği adil bir fiyat olarak zahire mübaşiri ve kadı tarafından belirlenmesi gerektiği söylenmektedir (BOA., ZD. 19 (42/01), ZD 19 (58/1), (59/2), (63/1)). Fiyatın belirlenme süreci hububat sahipleri ve alıcılar arasındaki pazarlıkla, tüm tarafların ve yerel mahkemenin onayıyla ve o seneki hasat göz önünde tutularak belirlenmektedir (BOA., ZD 19 (47/01), (8 3/2)). Bölgeler arasında hububatın cinsi ve kalitesi göz önünde tutularak fiyatlar kıyaslamalı olarak belirlenir. Örneğin, Bulgaristan'ın Karadeniz ve Tuna kıyılarında Alçaklar olarak bilinen iskelelerde fiyat Bergos iskelesinde belirlenen fiyata kıyasla, hububatın cinsi ve kalitesi göz önünde tutularak belirlenir (BOA., ZD 19 (83/2)). Aynı şekilde Bergos fiyatına kıyasla Tekfurdağı, Edirne ve Silivri civarındaki bölgelerin alım fiyatı belirlenir (BOA., ZD 19 (95/1), (92/1), (85/1), (85/2)). Bu fiyatların kış mevsimi yaklaştıkça yazışmalar ve pazarlık neticesinde arttırılabildiği görülmektedir (BOA., ZD 19 (152/1)). Örneğin, Silivri ahalisi alım fiyatının 2 guruştan (80 para) 110 paraya çıkmasını ister. Fiyat artışının gerekçesi olarak bu bölgede üretilen buğdayın kaliteli olması ve geçen seneki kıtlıktan ötürü ellerinde yeterli hububat olmamasını öne sürerler. Karşılıklı yazışmalar nihayetinde buğdayın fiyatı 100 para olarak belirlenir. Tekfurdağı fiyatı da gene benzer sebeplerle 100 paraya çıkarılır.

Bu fiyatlandırma sürecinde merkezi yönetimin onayı olmasına rağmen bu dönemde Kapan tüccarı genellikle merkezi yönetimin kabul ettiği fiyattan alım yapamadığından şikâyet etmektedir. Örneğin Mihaliç yöresindeki hububat sahiplerinin belirlenen fiyata (3 guruş 1 rub) buğdayı satmaya yanaşmadıkları ve fiyat yükselsin diye ellerindeki buğdayı sakladıkları belirtilmektedir. Kapan tüccarının alım yaptığı Marmara kıyılarındaki gizli iskelelerden de kaçakçılık yapıldığına, kaçakçıların Çanakkale Boğazı'ndaki gümrük eminine rüşvet vererek Akdeniz'e çıktıklarını belirten belgelerde de bölge ayanı ve voyvodasından bu iskeleleri kontrol edip kaçakçılığı önlemeleri istenmektedir (BOA., ZD 19 (79/01), (8 0/1), (81/1)). Fakat

Boğaz'ın ve gümrük emirlerinin varlığı bu bölgeden yapılan kaçakçılığın Akdeniz'in batı kıyılarından yapılan kaçakçılığa göre daha maliyetli olduğu anlamına gelmektedir. Kapan tüccarının yaptığı alımlarda genellikle hububat sahiplerinin kim olduğu ve her birinden ne kadar hububat alındığı belirtilmemektedir. Yalnızca Marmara Denizi'nde kaçakçılığın yaygın olduğu bazı iskelelerde hububatı sakladıkları ve izinsiz gemilere sattıkları düşünülen çiftlik ve iltizam sahiplerinin isimleri verilmektedir (BOA., ZD 19 (80/1), (89/2)). Bu belgede "*erbab-ı ihtikar*" olarak tanımlanan hububat sahiplerinin her birinin ambarlarındaki miktar belirtilmese de, Mihaliç kazasındaki büyük çiftlik ve iltizam sahiplerinin hepsinin Müslüman olduğu görülmektedir. Söz konusu dönemde Kapan tüccarının hem kaçakçılığın denetiminin zorlaşması, hem de büyük olasılıkla hububat fiyatlarının artmasına sebep olan talep baskısından ötürü hububat sahiplerinin kaçakçılığa daha meyilli olması sebebiyle eskisi gibi kolaylıkla alım yapamadıklarını görüyoruz. Bu dönemde Kapan tüccarının İstanbul'da Kapan'da hububatı sattıkları fiyatın muhtemelen alım fiyatları ile aynı nispette artmamış olması Kapan tüccarının sıkıntılarını açıklayabilir.

Bağımsız tüccardan da, Kapan tüccarından olduğu gibi rayiç fiyatla ödeme yapılması belirtilmekte, tüccarın hububatı *rızasıyla* satanlardan "*rayici üzere*" almaları istenmektedir. Burada merkezi yönetimden onay alınması yerine, bir bilgilendirme söz konusudur. Kimi tahminler yapılmakta, örneğin hasadın iyi olması sebebiyle belli bir sene, bir önceki sene gibi 1 erdeb buğdayın 2.5 riyala satın alınacağı tahmin edilmektedir (BOA., ZD 19 (111/1)). Rayiç alımlarda bir 'kontrollü' pazarlık usulü tarif edilse de, aslında fiyatın ne olacağı tam olarak kestirilememekte, her zaman bir esneklik, belirsizlik söz konusu olmaktadır. Mubayaacılarla yapılan alımlarda da benzer bir belirsizlik vardır. Bu belgelerde de fiyata ya da hububatın kimlerden alındığına dair ayrıntılı bilgiye rastlanmamaktadır (BOA., ZD 19 (75/1), (76/1)). Rayiç fiyatın hasat zamanı, tüccar ve hububat sahipleri arasında, zahire mübaşirleri ve kadı marifetiyle belirlenmesi gerektiği, yani miri alımların da aynı tüccar alımları gibi yapılması gerektiği yazılmaktadır (BOA., ZD. 19 (27/01): "*vakt-i hasadda iskele-i merkumda beher sene zahire mübaşirleri ve hükmüş-şer marifetleriyle tüccar ve ehl-i zahire beynlerinde kat -ı muted olan fiat ile bey ve şira olunacağına binaen ...*") Mubayaacı tarafından yapılan alımlarda fiyat her zaman belirtilmemekle birlikte hububat pahasının rayiç fiyat ile belirlenmesi ve peşinen hububat sahiplerine ödenmesi istenmektedir (ZD 19 (19/1)).

Ek 3. Karadeniz ve Akdeniz bölgelerinden Kapan için yapılan alımlar (1755-62)

			kile	ton	%
Ortalama toplam buğday	Karadeniz	3014983	77346.9	86.17	
	Akdeniz	483768	12410.7	13.83	
	Toplam	3498751	89757.6	100	
Ortalama toplam yulaf	Karadeniz	1013143	25991.4	81.96	
	Akdeniz	222930	5719.1	18.04	
	Toplam	1236073	31710.4	100	
Ortalama toplam darı	Karadeniz	269254	6907.5	98.03	
	Akdeniz	5397	138.5	1.97	
	Toplam	274651	7045.9	100	
Ortalama toplam hububat	Karadeniz	4297380	110245.8	85.79	
	Akdeniz	712095	18268.2	14.21	
	Toplam	5009475	128514.0	100	
			(sack)		
Ortalama toplam un	Karadeniz	2192		50.14	
	Akdeniz	2181		49.89	
	Toplam	4372		100	

Kaynak: Ham veri için bakınız İKS, nr. 26, var. 102, Aynural (2001: 63-64).

Ek 4. Aşağıdaki iskelelere bağlı kazalardan istenen (kota) hububat, 1759, 1761, 1768

	buğday	arpa
Köstence	400000	50000
Bergos and Ahyolu	346000	67000
Varna	350002	100000
Karaharman	312500	62500
Bağçık	300000	100000
Akkirman	253500	10000
Kıvarna	200000	50000
Tekfurdağı	189500	42000
Mangalya	350000	50000
Silistre	180000	0
Kili	150000	50000
İsakça, Kartal	125000	25000
İsmail	110000	40000
Maçın, Tolca	62500	12500
Ruşçuk	60000	0
Niğbolu	50000	0
Ziştovi	40000	0
Toplam (kile)	3479002	659000
Toplam (ton)	89250.95	16906.11

Kaynak: BOA., ZD, nr. 11, p. 17, 85; ZD. nr. 13, ss.278-79, Aynural (2001: 9-10).

Ek 5. Aşağıdaki iskelelere bağı kazalardan istenen (kota) hububat, 1748

	buğday
Köstence	400000
Mangalya	350000
İbrail ve Kalas	350000
Varna	350000
İsmail	350000
Kili	350000
Balçık	300000
Akkirman ve Balaban	250000
Dayaköyü, Maçin, Kartal	250000
Karaharman	250000
Kıvarna	200000
Toplam (kile)	3400000
Toplam (ton)	87224.22

Kaynak: BOA, ZD, nr. 8, ss.165-66, Aynural (2001: 11).

Ek 6. Selanik'te buğday için yerel tevzi dağıtım listesi :

ZD 19, nr 19/1, Selanik		
isim	Ürünün kaynağı	buğday
Gazi Evranoszade Yusuf Bey evladı	çiftlik, alaka, aşar mahsuları	25000
Evranoszadelerden Abdüssamed Bey	Karaferye'deki alakaları	15000
Rumeli valisi Mustafa Paşa, oğlu, biraderi Hasan Bey	çiftlik ve akaları	30000
Kapucubaşu ve Duhan Gümrüğü Emimi Seyyid, damadı Şerif Abdullah ve biraderi Seyyid Mehmed	alakaları mahsulatı	30000
Kapucubaşu Abdüssamed Ağazade Seyyid Yusuf	alakaları mahsulatı	10000
Mülahiden Ahmed Reşid	alakaları mahsulatı	15000
Yeniceli Şerifzade Emin Bey	alakaları mahsulatı	10000
müteveffa Hacı Osman Bey alaka ve çiftliklerini ikrar ve iltizam edenlerden	çiftlik, alaka	12000
Selanik müftüsü Mustafa	alakaları mahsulatı	10000
Hacı Amiş	alakaları mahsulatı	5000
Hacı Derviş	alakaları mahsulatı	5000
hacegandan Ali Arif Bey	alakaları mahsulatı	5000
Mevlevi şeyhi müteveffa Hacı Ahmed ve H. Mustafa Ağazade İsmail	alakaları mahsulatı	5000
Sidrekapsi voyvodası	aşar ve mahsulatı	3000
Karaferyeli Yahya Bey	mahsulunden	3000
Selanikli Derviş Ağazade Seyyid İsmail	mahsulunden	3000
Kelemerye nahiyesi ziraatçıleri	mahsulunden	15000
Selanik-Varvadin nahiyesi ziraatçıleri	mahsulunden	20000
Bazargan nahiyesi ziraatçıleri	mahsulunden	15000
Serha nahiyesi ziraatçıleri	mahsulunden	10000
... Nahiyesi ziraatçıleri	mahsulunden	5000
İshak Paşa mütevellisi	mahsulunden	5000
Yakup Paşa mütevellisi	mahsulunden	2000
Sabıka başkatip Ahmed Şerif ve biraderzadesi	alakaları mahsulatı	4000
Yeniçeri hasekilerinden Boçkozade Osman Ağa	alakaları mahsulatı	5000
Diğerleri	ashab-ı alaka, aşar, erbab-ı çift ve çiftlikat ve anbar	83000
TOPLAM		350000

Ek 7. Makedonya bölgesine atanan mubayaacıların listesi.

Kaynak	Kaza	Tarih	Ünvanı	İsmi
C.BLD. 3763	Selanik	1753		Şerifzade Yusuf Bey
D. MKF. 30016	Selanik	1761/62	kapucubaşı	Es-seyyid Ahmed Ağa
D.MKF. 30226	Orfan	1766-67	Dergah-ı ali gediklilerinden	İbrahim
C.ML. 29505	Selanik	1767		İsmail
D.MKF.30260	Golos	1768/69	gediklilerden	Es-seyyid Ahmed Ağa
D.MKF.30260	Selanik	1768/69	gediklilerden	İbrahim Ağa
D.MKF. 30401	Golos	1768-69		...Yusuf Bey
D.MKF. 30401	Golos	1769-70		Mehmed Ağa
D.MKF.30401	Selanik	1769-70	serbevabbin	Ali Bey
D.MKF. 30401	Orfan	1769-70		Mehmed Emin Efendi
C.ML. 27853	Selanik	1770	kapucubaşı	...Paşazade Ali Bey
D. MKF. 30528	Selanik	1770-73	kapucubaşı	Hazinedarazade Ali Ağa
C.BLD.3925	Golos	1773		İsmail
D.MKF.30759	Selanik	1777-79	kapucubaşı	Halil Ağa
D.MKF.30816	Selanik	1781-82	kapucubaşı	El-Hac İsmail Ağa
C.DH.15995	Selanik	1782	kapucubaşı	El-Hac İsmail
C.BLD.841	Selanik	1788-89	kapucubaşı	Ali Arif Efendi
C.BLD.7053	Selanik	1789	mevlana	Seyyid Ömer
C.BLD.3905	Selanik	1790		Zeyn el-Abidin Bey
C.BLD.3905	Selanik	1790		Seyyid Yusuf Bey
C.ML.29872	Selanik	1790		mir Mehmed
Salakides	Yenişehir	1791	mevlana	Es-seyyid Hüseyin
Salakides	Golos	1791		Abdurrahman (Aynı yıl ölür)
ZD 19 (106/1), (108/1)	Selanik	1795	kapucubaşı	Mehmed Emin Bey
KK 2959	Selanik	1795	kapucubaşı	Süleyman Paşazade Mehmed Emin Bey
C.BLD. 2341	Tırhala	1795	kapucubaşı	Arif Ahmed Paşazade Derviş Abdullah Bey
ZD 19 (173/2)	Golos/Yenişehir	1795	kapucubaşı	Derviş Abdullah Bey
ZD 19 (99/1)	Ağriboz	1795		Mustafa Bey
C.BLD.3802	Selanik	1796-98	kapucubaşı	Seyyid Abdülkerim Bey

C.BLD. 6647	Selanik	1800		Şerifzade Şerif Mehmed Emin Bey
C.BLD. 6648	Selanik	1800	kapucubaşı	Seyyid Abdülkerim Bey
C.BLD. 6649	Selanik	1800	kapucubaşı	Hüseyin Bey
C.BLD.3802	Selanik	1800		Şerifzade Şerif Mehmed Emin Bey
C.BLD.3802	Selanik	1800	kapucubaşı	Cihanzade Hüseyin
C.BLD.3803	Selanik	1800	kapucubaşı	Cihanzade Hüseyin
C.BLD.841	Selanik	1804	kapucubaşı	Emin Bey
KK 5577	Selanik	1809-12	kapucubaşı	Yusuf Bey
KK 5577	Golos	1810-13	kapucubaşı	El-Hac Mehmed Emin Ağa
D.MKF.31412	Selanik	1814-16	kapucubaşı	Es-seyyid Ahmed Tevfik Bey

KAYNAKÇA

Acemoglu, D., & Robinson, J. 2013. *Why Nations Fail: The Origins of Power, Prosperity and Poverty*, London, Profile.

Akarlı, E. D. 2004 "Gedik: A Bundle of Rights and Obligations for Istanbul Artisans and Traders, 1750-1840", in Alan Pottage and Martha Mundy (der.), *Law, Anthropology, and the Constitution of the Social, Making Persons and Things* 2004, sf. 166-200.

Akarlı, E. D. 1986. "Gedik: Implements, Mastership, Shop Usufruct, and Monopoly among Istanbul Artisans, 1750-1850," *Wissenschaftskolleg Berlin Jahrbuch*, sf. 225-231.

Akgündüz, A., 1996. *Gedik, Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, İstanbul.

Akgündüz, A. 1988. *İslam Hukukunda ve Osmanlı Tatbikatında Vakıf Müessesesi*. Ankara.

Akgündüz, A. 1990. *Osmanlı kanunnâmeleri ve hukukî tahlilleri*, 2 cilt. İstanbul.

Aynural, S. 2002. *İstanbul değirmenleri ve fırınları: Zahire ticareti (1740-1840)* (Vol. 126). *Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı*. Aynural, Salih (2001), *İstanbul Değirmenleri ve Fırınları: Zahire Ticareti (1740-1840)*, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.

Baer, G. 1970b. "The Administrative, Economic and Social Functions of Turkish Guilds," *International Journal of Middle east Studies*, Cilt 1, 1970b, sf. 28-50.

Başaran, B. 2014. *Selim III, Social Control and Policing in Istanbul at the End of the Eighteenth Century: Between Crisis and Order*, Leiden: Brill.

Başaran, B. ve Kırılı, C. (Yayınlanacak 2015), "Some Observations on Istanbul's Artisans during the Reign of Selim III (1789-1808)," in *Bread from the Lion's Mouth: Artisans Struggling for a Livelihood in Ottoman Cities*, (ed.) Suraiya Faroqhi, Londra: Berghahn Publishers.

Bernardos Sanz, J. U. 2003. 'Libertad e intervención en el abastecimiento de trigo a Madrid durante el siglo XVIII', in Brigitte Marin and Catherine Virlouvet, eds., *Nourrir les cités de Méditerranée: antiquité – temps modernes*, Paris), ss.367-88.

Cezar, Y. 1978. "Osmanlı Devleti'nin Mali Kurumlarından Zahire Hazinesi ve 1795/1210 Tarihli Nizamnamesi," *Toplum ve Bilim*, sayı 6-7, ss.

Dağtaş, L. 2007. *Anadolu'da Dericilik*, İstanbul: Dönence Basım ve Yayın Hizmetleri.

- Ergin, O. 1995. Mecelle-i umûr-ı belediyye. İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür İşleri Daire Başkanlığı.
- Faroqhi, S. 2008. "In Quest of their Daily Bread: Artisans of Istanbul under Selim III," Nizam-ı Kadimden Nizam-ı Cedid'e III. Selim ve Dönemi, (ed.) S. Kenan, İstanbul: İSAM Yayınları, ss. 167-182.
- Genç, M. 2000. Osmanlı'da Devlet ve Ekonomi, İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- Grab, A. I., 1985. 'The politics of subsistence: The liberalization of grain commerce in Austrian Lombardy under enlightened despotism', Journal of Modern History 57, ss.185-210.
- Greenwood, A. 1988. İstanbul's Meat Provisioning: A Study of the Celepkeşan System, Yayınlanmamış Doktora Tezi, University of Chicago.
- Güçer, L. 1952. "XVIII. Yüzyıl ortalarında İstanbul'un iaşesi için lüzumlu hububatın temini meselesi", İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası 11, ss.397-416.
- Güran, T. 1998. 'İstanbul'un iaşesinde devletin rolü, 1793-1839', İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası 44, ss.15-42.
- Güran, T. 1998. 19. Yüzyılda Osmanlı Tarımı, İstanbul: Eren Kitabevi.
- Kal'a, A. 2012. Debağlıktan Dericiliğe: İstanbul Merkezli Deri Sektörünün Doğuşu ve Gelişimi, İstanbul: Zeytinburnu Belediyesi Kültür Yayınları.
- Kaplan, S. L. 1976. Bread, politics and political economy in the reign of Louis XV (The Hague) .
- Kenan, S. (ed.) 2008. Nizam-ı Kadimden Nizam-ı Cedid'e III. Selim ve Dönemi, İstanbul: İSAM Yayınları.
- Kırlı, C. 2008. "Devlet ve İstatistik: Esnaf Kefalet Defterleri Işığında III. Selim İktidarı," Nizam-ı Kadimden Nizam-ı Cedid'e III. Selim ve Dönemi, (ed.) S. Kenan, İstanbul: İSAM Yayınları, ss. 183-212.
- Kırlı, C. ve Başaran, B. 2012. "18. Yüzyıl Sonlarında Osmanlı Esnafı," Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Esnaf, (ed.) Fatmagül Demirel, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, ss. 7-20.
- Kuran, T. 2011. The Long Divergence: How Islam Held Back the Middle East, Princeton: Princeton University Press.

- Murphey, R. 1988. "Provisioning Istanbul: the state and subsistence in the early modern Middle East", *Food and Foodways* 2 , ss.217-63.
- Orhonlu, C., 1965. "Osmanlı teşkilatına aid küçük bir risale: Risale-i Terceme", *Belgeler* 4, ss.39-48.
- Pamuk, S. 2000. *A monetary history of the Ottoman Empire*. Cambridge University Press.
- Pamuk, Ş., 2001. *500 years of prices and wages in Istanbul and other Cities / İstanbul ve diğer kentlerde 500 yıllık fiyatlar ve ücretler, 1469-1998*. Ankara.
- Parthasarathi, P. 2011. *Why Europe Grew Rich, and Asia Did Not; Global Economic Divergence, 1600-1850*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Raymond, A. 2000. *Cairo*. Harvard University Press.
- Reilly, J. A. 1992. "From Workshops to Sweatshops- Damascus Textiles and the World-Economy in the Last Ottoman Century," *Review* 16, 2, ss. 199–213.
- Sasmazer, L. M. T. 2000a. *Provisioning Istanbul: Bread Production, Power, and Political Ideology in the Ottoman Empire, 1789-1807*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Indiana University.
- Sasmazer, L. M. T. 2000b. "Policing Bread Price and Production in Ottoman Istanbul, 1793-1807," *The Turkish Studies Association Bulletin*, XXIV, ss.
- Sunar, M. M. 2006. "Cauldron of Dissent: A Study of Janissary Corps, 1807-1826," Yayınlanmamış Doktora Tezi, Binghamton University.
- Tilly, C. 1975. "Food Supply and Public Order in Modern Europe," Charles Tilly (ed), *The Formation of National States in Western Europe*, Princeton: Princeton University Press, ss. 380-455.
- Uzun, A. 2006. *İstanbul'un İlaşesinde Devletin Rolü: Ondalık Ağnam Uygulaması, 1783-1857*, Ankara: TTK Yayınları.
- Yeşil, F. 2004. "İstanbul'un İlaşesinde Nizam-ı Cedid: Zahirî Nezaretinin Kuruluşu ve İşleyişi," *Türklük Araştırmaları Dergisi*, 15, ss. 113-142.
- Yıldırım, O. 2010, "Osmanlı İlaşeciliği ve Esnaf: On Sekizinci Yüzyıl İstanbul'unda Debbağlar," *Doğu Batı*, 52, 133-158.

Yıldırım, O. 2002, "Ottoman Guilds as a Setting for Ethno-Religious Conflict: The Case of the Silk-threas Spinners' Guild in Istanbul," *International Review of Social History*, 47 (3), 407-419.

Birincil Kaynaklar

Behic Efendi, *Sevânihü'l-Levâyah*, in *Es-Seyyid Mehmed Emin Behic'in Sevânihü'l-Levâyahı ve Değerlendirmesi*, ed. and transliterated by A. O. Çınar from its original written in 1803, (unpub. M.A. thesis, Marmara University, 1992).

Ebubekir Ratib Efendi, *Nizâm-ı Cedîd devri kaynaklarından Ebubekir Ratib Efendi'nin büyük layihası*, ed. and transliterated by S. Arıkan from its original written in 1793, (unpub. Ph. D. thesis, İstanbul University, 1996).

Mahmud Raif Efendi, 'Mahmud Raif Efendi tarafından kaleme alınmış İngiltere seyahati gözlemleri', ed. and transliterated by V. Engin from its original titled *Journal du voyage de Mahmoud Raif Efendi en Angleterre écrit par Luy Meme*, in *Prof. Dr. İsmail Aka'ya Armağan* (İzmir, 1999) ss.135-62.

_____, *Mahmud Raif Efendi ve Nizâm-ı Cedid'e dair eseri*, transliterated and ed. by K. Beydilli and İ. Şahin from its original written in 1798, (Ankara, 2001).

_____, *Osmanlı İmparatorluğu'nda yeni nizamların cetveli*, trans. and ed. by A. Terzioğlu and H. Hatemi from its original *Tableau des nouveaux règlements de l'Empire ottoman* in 1798, (İstanbul, 1988).

Mehmet Şerif Efendi, 'III. Selim'e sunulan bir ıslahat raporu: Mehmet Şerif Efendi layihası', transliterated by E. Çağman, *Divan* 7 (1997), ss.217-33.

Mustafa Râsih Efendi, *Mustafa Râsih Efendi'nin 1793 Tarihli Rusya sefaretnamesi*, transliterated by Y. Karakaya from its original written in 1793, (unpub. M.A. thesis, İstanbul University, 1996).

Süleyman Penah Efendi, 'Mora ihtilali tarihçesi veya Penah Efendi mecmuası', transliterated by Aziz Berker from its original written c. 1769, *Tarih vesikaları* 2 (1942/3).

Tatarcıkzâde Abdullah Molla Efendi, 'Tatarcıkzade Risalesi', *Tarih-i Osmani Encümeni Mecmuası* 7, ss.257-284 and ss.321-346 and *Tarih-i Osmani Encümeni Mecmuası* 8, ss.15-34.

82 Numaralı Mühimme Defteri (1617/18), Başbakanlık Arşivleri Genel Müdürlüğü, Yayın no: 47 (Ankara, 2000).

85 Numaralı Mühimme Defteri (1630/31), Başbakanlık Arşivleri Genel Müdürlüğü, Yayın no: 60 (Ankara, 2002).

Arşiv Kaynakları İçin Kısaltmalar

C.BLD.: *Cevdet Belediye*, Başbakanlık Osmanlı Arşivleri (BOA), İstanbul.

C.İKT.: *Cevdet İktisat*, Başbakanlık Osmanlı Arşivleri (BOA), İstanbul.

HH.: *Hatt-ı Hümayun*, Başbakanlık Osmanlı Arşivleri (BOA), İstanbul.

KK: *Kamil Kepeci*, Başbakanlık Osmanlı Arşivleri (BOA), İstanbul.

Z.D.: *Zahire Defterleri*, Başbakanlık Osmanlı Arşivleri (BOA), İstanbul

TÜBİTAK
PROJE ÖZET BİLGİ FORMU

Proje Yürütücüsü:	Prof. Dr. ONUR YILDIRIM
Proje No:	111K274
Proje Başlığı:	Osmanlı İktisat Tarihinin Konusu Olarak İstanbul'un Hububat, Et Ve Deri İhtiyaçlarının Tedariki: Kurum Ve Uygulamalar (1774-1807)
Proje Türü:	Araştırma
Proje Süresi:	24
Araştırmacılar:	MÜNİS SEVEN AĞIR
Danışmanlar:	ARİF BİLGİN
Projenin Yürütüldüğü Kuruluş ve Adresi:	ORTA DOĞU TEKNİK Ü. İKTİSADİ VE İDARİ BİLİMLER F. İKTİSAT B.
Projenin Başlangıç ve Bitiş Tarihleri:	01/09/2011 - 01/09/2014
Onaylanan Bütçe:	160383.7
Harcanan Bütçe:	128842.1
Öz:	<p>Erken modern dönem Osmanlı iktisadi politikalarına yöne veren iaşecilik anlayışı, on sekizinci yüzyılın ikinci yarısında önemli bir dönüşüm süreci geçirmiştir. İmparatorluğu çepeçevre saran iaşe ağlarının kilit noktasında olan Eflak ve Boğdan gibi bölgelerin siyasi konumunda Küçük Kaynarca (1774)'nin perçinlediği değişiklikler, Osmanlı iaşe politikalarına darbe vuran en büyük gelişme olmuştur. III. Selim dönemi (1789-1807) Osmanlı politik iktisadının yüzyıllardır payandası konumundaki iaşeciliğin köklü bir şekilde ele alınmasına tanıklık etmiştir. Bu süreç zarfında Osmanlı yönetici kadroları iaşecilikle ilgili politikalarını halkın temel gıda gereksinimiyle saray ve ordunun belli başlı ihtiyaçları üzerine yoğunlaştırmak suretiyle geleneksel çok kapsamlı iaşeciliği seçici ve tedrici olarak terk etmeye çalışmışlardır. Bu süreç hiç şüphesiz yüzyıllardır iaşecilik çerçevesinde devletle neredeyse içiçe geçmiş olan İstanbul esnafını derinden etkilemiştir. TÜBİTAK destekli bu proje, Küçük Kaynarca'dan III. Selim'in tahttan indirilişine kadar geçen otuz üç yıllık süreçte üç farklı emtiaya dair iaşe politika ve mekanizmalarında meydana gelen değişiklikleri nicel ve nitel olarak tespit edip; bu emtia üzerine uzmanlaşmış olan esnaf gruplarının geçirdikleri yapısal dönüşümlerin genel bir haritasını çıkarmayı hedeflemektedir. Bu bağlamda söz konusu politikalarda meydana gelen değişikliklerin hububat, et ve deri üzerine üretim yapan esnaf grupları üzerindeki etkilerini belgelemek projenin ana amaçlarından biri olmuştur. Diğer yandan, aynı dönemde Osmanlı mali ve idari kurumlarının geçirdiği dönüşümün iaşe mekanizmalarında ve özellikle esnaf üzerindeki etkileri arşiv kaynaklarından ortaya çıkarılmaya çalışılmıştır. Başbakanlık Osmanlı Arşivi'ndeki farklı belge koleksiyonlarından ve İslam Araştırmaları Merkezi'ndeki İstanbul'un farklı bölgelerine dair kadı sicillerinden elde edilen bilgilere dayanan bu proje, on sekizinci yüzyıl sonu itibarıyla geleneksel iaşe kurum ve politikalarının büyük oranda işlevselliğini yitirdiğini; yeni kurumsal bazı düzenlemelerle iaşeciliğin büyük oranda hububata sınırlı hale geldiğini; devletin esnafla olan ilişkilerinde kademeli olarak geleneksel korumacı tutumundan vazgeçtiğini; ve belki de bütün hepsinden önemlisi, başta malikane ve gedik olmak üzere on sekizinci yüzyılda ortaya çıkan belli başlı kurumsal bazı gelişmelerin esnafın geleneksel yapısını geri dönülmez bir şekilde dönüşüme uğrattığı sonuçlarına varmıştır.</p>
Anahtar Kelimeler:	III. Selim, Osmanlı Ekonomisi, İaşecilik, Esnaf, Balkanlar, İstanbul, Gedik, Zahire Nezareti
Fikri Ürün Bildirim Formu Sunuldu Mu?:	Hayır
Projeden Yapılan Yayınlar:	1- ?Osmanlı İaşeciliğini Yeniden Düşünmek: Onsekizinci Yüzyıldan Geriye Dönük Bir Değerlendirme? (Bildiri), 2- ?Political Economy of Redistribution in the Ottoman Empire: A Principal-Agent Framework,? (Bildiri), 3- ?Asset Ownership in Ottoman Urban Businesses, 1750-1850,? (Bildiri)